

જેન ધર્મનો પરિચય

□ લેખક □

સિદ્ધાંતમહેદધિ

દિવંગત પૂજ્ય આચાર્યદેવ

શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી મહારાજના

શિષ્યરત્ન

તથામૂર્તિ, તત્ત્વસંત

મહાવક પ્રવચનકાર, શિલિર વાચનાદાતા

પૂજ્ય

ગીતાર્થ આચાર્યદેવ

શ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરિજી મહારાજ

- પ્રથમ પ્રકાશન : વિ. સં. ૨૦૧૮
- ચોથું પરિવર્ધિત સંસ્કરણ :
 વીર સંવત ૨૫૦૩ : વૈશાખ સુદ દસમ
 દિનાંક ૨૯, મે-૧૯૭૭
 પાંચમું સંસ્કરણ
 મે-૧૯૮૮
- વી. સં. ૨૫૦૪ વશાળ
- પ્રકાશક :
 દિવ્યદર્શન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ
 ૬૮, શુભાશવાડી, ત્રીજે માળે
 સુંબઈ, ૪૦૦-૦૦૪

મૂલ્ય : પાંચ રૂપિયા

- પ્રાપ્તિસ્થાન ☐
- કુમારપાળ વિ. શાલ ☐
- ૬૮, શુભાશવાડી, ત્રીજે માળે ☐
- સુંબઈ, ૪૦૦-૦૦૪ ☐
- ફોન : ૩૪૮૫૮૩ : ૩૩ ૦૫ ૪૬ ☐
- આવરણ અને અન્ય ચિત્રો : લક્ષ્મણ સોદાગર ☐

મુદ્રક : શ્રી સરમૂ પ્રિન્ટરી, સ્ટેશન રોડ, સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

● પ્રકાશકીય-નિવેદન ●

જીવનમાં સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ બુદ્ધિ તથા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ ઉપર સ્વ-પરના કલ્યાણના અને જીવનની સફળતાનો આધાર છે.

મહાન પુણ્યોદયે જૈનકુળમાં જન્મ પામ્યા છતાં શાળા કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને માટે ભાગે મહાપવિત્ર ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક શિક્ષણ ન મળવાને લીધે આજે પીરસાતા ભૌતિક-વાદી જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને કેળવણી બુદ્ધિન તૃપ્તિ-અસંતોષ-વિષયવિલાસ અને તામસ ભાવેથી રંગાયેલા રાજે છે. પછી એમ વિકૃત બનેલા માનસથી પ્રવૃત્તિ કેઈ પાપભરી રહ્યા કરે એમાં નવાઈ નથી. ધર્મી માતા-પિતાને આ દૃશ્ય જોઈ ભારે ક્ષોભ અને કરુણા ઉપજે છે એ જાણવા સાંભળવા મળે છે. નવી પ્રજાને માટે કોઈ વ્યવસ્થિત યોજના વિના એમાંથી નીપજનાર સાચી જૈન સંઘ કેવો બને, એની કલ્પના પણ હૃદયને કુણ્ઠ કરી દે છે.

એવા જડ, વિજ્ઞાન, ભૌતિક વાતાવરણ અને વિલાસી જીવનની વિષમયતાના નિવારણાર્થે તત્ત્વજ્ઞાન અને સન્માર્ગ-જીવનની જરૂર છે. આમાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ અંતરાત્મામાં પરિણમન પામે એવું તત્ત્વપરિણતિરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ કોઈપણ મોક્ષદષ્ટિ મન્યાત્મા માટે અતિ આવશ્યક છે.

તત્ત્વપરિણતિ માટે તત્ત્વોનો યોગ્ય, ચિંતન અને એને

વર્ધમાન સેવા કેન્દ્ર તરફથી આજ તેની ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે, અગાઉની આવૃત્તિઓ કરતાં આ ચોથી આવૃત્તિમાં જરૂરી ઘણું સંસ્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, આ સંસ્કરણ પણ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રીએ પોતે કર્યું છે. શાળા-કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને સમજવામાં સરળતા પડે તે માટે દરેક પ્રકરણમાં પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રીએ સુધારા-વધારા કર્યા છે. ઉચ્ચ વિહાર તેમ જ નાદુરસ્ત તબિયત અને આલુ તપશ્ચર્યા સાથે પણ તેઓશ્રીએ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક આ પુસ્તકનું બધું જ મેટર મૂળ સાધતં બેસ્યું છે, તપાસ્યું છે, અને સુધાર્યું છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકની આ વળતે વધુ વિશેષતા એ છે કે આમાં જીવાવજ્ઞાન, અજીવ તત્ત્વ, નવતત્ત્વ અને કર્મચક્રના ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે, આ ચિત્રોથી તે તે વિષયોની સમજ વધુ સરળ અને સ્પષ્ટ બનશે.

૩૯ પ્રકરણો આ પાઠ્યપુસ્તકમાં છે, દરેકના અંતે પ્રશ્નો આપ્યાં છે. દરેક પ્રકરણનો વિષય વાંચવાથી સમજાશે કે આ પુસ્તક નવી જીન પ્રજા, જુઝર્ગ જીનો તથા જીનેતરો વગેરે માટે ઘણું ઉપયોગી છે, કેમકે આજના કલેવાતા શિક્ષણમાંથી આર્યપ્રજાના પ્રાણુજીન ધર્મતત્ત્વનાં શિક્ષણને કુળસદ મળી છે; ને તેથી પ્રજા વિનાશકારી જડવાદ અને વિલાસવાદ તરફ ઘસડાઈ રહી છે! આવા અવસરે ધર્મ-તત્ત્વનું અને આર્ય સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપી પ્રજાને સચેતન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

પાઠશાળાઓમાં ૨-૩ વર્ષનો કેસી બાંધી આ પુસ્તક લખાવી શકાય. જુઝર્ગ જીનો પણ આ પુસ્તકના હિંદી અનુવાદથી પાને ધર્મસંજાંથી સારો બોધ મેળવી શકશે.

આને કેટલાક નેનેતર લાઈ ઓ પશુ જૈનધર્મ સમજવા આતુર હોય છે, અગર તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ હોય છે, એમને પ્રસ્તુત પુસ્તકથી નંતરખર્મના વિવિધ અંગો સરળ ભાષામાં ટૂંકા વાંચને સમજવા માટે આ પુસ્તક આપી શકાય એવું છે. શુરુગમ દ્વારા જિંડા અભ્યાસથી સારામાં સારો જોધ મળી શકશે.

આ પુસ્તક લાણુવાના લાલ :- પહેલો લાલ એ, કે જનધર્મમાં ખતાવવામાં આવેલા તત્ત્વો કેટકેટલા અર્થ-ગંભીર, અતુલ અને અસાધારણ છે અને એની પોતાની કેવી આગવી વિશેષતા દર્શાવે છે, એનો ખ્યાલ આવશે. તથા માનવજીવનની ઇતિકર્તાવ્યતાનું જ્ઞાન થશે. બીજું આર્થ-સંસ્કૃતિ, જૈનધર્મ અને એના શાસન સ્થાપક તીર્થંકર ભગવાન પ્રત્યે અનહદ માન ઉપજશે. વળી તે જીવનને ઉત્તમ રીતે જીવવામાં અતિ ઉપયોગી નીવડશે. સાથે એ પશુ સમજશે કે ભૌતિક વિજ્ઞાન કરતાં આધ્યાત્મિક-વિજ્ઞાન કેટલું ચઢિ-ચાતું અને જીવનમાં સાચી શાંતિ, સ્ફુર્તિ તથા આખાદી આપનારું, ભવ્યતરવદ્દિદાયી છે... વગેરે.

શુરુગમ દ્વારા દોહનચન્થનું અધ્યયન અતીવ લાભદાયી નીવડશે. શુરુની જરૂર એટલા માટે છે કે એમાં કેટલાંય સ્થાને ટૂંકા વાક્યોમાં પ્રશ્નો ઉત્તરો સમાયેલા છે, વિરતૃત વિવેચનના સંક્ષેપ રહેલા છે અને અનેક પદાર્થોના સૂચન પડેલા છે. ટૂંકમાં તત્ત્વચિંતન અને સન્માર્ગ-સાધના માટે આમાંથી બહોળા પદાર્થો મળી શકશે.

અભ્યાસ પદ્ધતિ :- પ્રકરણનો અંશ વાંચી, સંક્ષેપ મુદ્દાઓમાં ધારણા કરી પુસ્તક જોયા વિના મોઢથી જોલીને તે પદાર્થોનું પુનઃ અવધારણ કરવું. પછી આગળ બીજો નવો અંશ વાંચી પદાર્થોના મુદ્દાઓની કડી જોડતા રહેવું. શિક્ષકે

બોળકીને ત્યાં ને ત્યાં પઠાર્થો તૈયાર કરાવવા માટે જોઈ શરૂની ઉપાય જો છે કે શિક્ષકે આરેક પઠાર્થો સમજાવી વારાફરતી વિદ્યાર્થીઓને કહે-અક્રમ તે પઠાર્થોને પૃષ્ઠીને ઘુંટાવવા અને મુંદાઓનું રાંકલન કરી ધારણા કરાવી અને પુનઃ પુનઃ સમજાવી-ધુંટાવી તૈયાર કરાવવા છેવટે પ્રકરણના અંતે આખા પ્રકરણને ઉપસંહાર કરવો. બીજે દિવસે નવા અધ્યયન પૂર્વે દ્રૂંકમા જોકાદ વાર આવૃત્તિ-રીવીઝન કરાવી આગળ વધવું.

આધુનિક જ્ઞાનસાધના ધરાવતા હોલોજિયન હાઈસ્ક્રીનના વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્શિક રાસ્ટ્રકાર-સિંચન તેમજ આરિત્ર-ધ્રુવર પ્રાટે અમારી આગ્રહવારી વિનંતીથી અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી અવિરત શ્રમથી વિદ્વદ્વર્થ પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયભુવનજ્ઞાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે પ્રસ્તુત ‘જેન ધર્મ’નો ‘પરિચય’ પાઠ્ય-પુસ્તક લખી આપવા અમરા પર મહાન અનુગ્રહ કર્યો છે.

‘જેન ધર્મ’નો ‘પરિચય’ નામનું આ પાઠ્ય પુસ્તક વિદ્યકવ્યાણુ, જિનશામન અને જોતા તત્ત્વજ્ઞાનને સમજાવવા માટે સૌ કોઈને ઉપયોગી બની રહેશે જો ભાવનાથી ‘વર્ધમાન જેના કેન્દ્ર-મુખર્ષ’ તેનું પ્રકાશન કરી આપ સૌનક કર-ક્રમણમાં અપણ કરે છે. સૌ કોઈ જોતાં તત્ત્વનાં મર્મને જામી સ્વ-પર કવ્યાણુ સાધો જો જ શુભ કામનાં.

લિ. મર્યામાર્ષ લક્ષ્મીચંદ શાહ, અમદાવાદ

,, પ્રકાશનક્ર વિમળભાઈ શાહ, મુંબઈ

,, કુમારેશ્વર વિમળભાઈ શાહ, મુંબઈ

વર્ધમાન જેના કેન્દ્ર, મુંબઈ. ટ્રસ્ટીઓ

પ્રીત સંવત ૧૫૦૩, વૈશાખ સુદ ૧૦, તા. ૨૬ મે-૧૯૭૭

● જૈનધર્મની પ્રાચીનતાના પુરાવા ●

જૈન ધર્મ બીજા સર્વ ધર્મો કરતાં પ્રાચીન છે આ વાત વેદ-પુરાણ ઉપનિષદ અને ભારતીય તથા પાશ્ચાત્ય વિકાસના અંતઃક્રિયાથી સત્ય સાબિત થઈ ચુકી છે. ‘જૈન ધર્મ’ અને ‘જૈની પ્રાચીનતા’ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પં. શ્રી અંબાલાલ લણે છે કે—

“જૈનધર્મ તો દેખીતી રીતે અઢી હજાર વર્ષો પહેલાં જ પ્રગટ થયો છે; એટલું જ નહિ, ભગવાન યુગ્મે જૈન સિદ્ધાંતોનો અનુમત્ર કર્યો હતો, જૈન સિદ્ધાંતોમાં બનાવેલી તપ-સ્થાની પરાકાષ્ટામાંથી કંટાળીને જ તેમણે મધ્યમમાર્ગ પ્રચલિત કર્યો તે જ જૈનધર્મરૂપે પ્રચલિત થયો. એ હકીકત ઐતિહાસિક છે.

“હિંદુ ધર્મના મુખ્ય એવા વેદ ગ્રંથોની લાવા અને અથં હલ્લય ગૂંઠ છે. ટીકાકારો ઘણી વખત પોતાને મનદાવતા અર્થો કરે છે; છતાં એમાં કેટલાંક સ્પષ્ટ નામો એવાં છે, કે જે જૈનધર્મના તીર્થંકરોના નામનું સૂચન કરે છે. એ જ પરંપરા ‘શ્રીમદ્ ભગવત’માં સ્પષ્ટ રૂપે દેખા દે છે. શ્રીમદ્ ભગવતકારે શ્રી ઋષભદેવનું ચરિત્ર ઘણું સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એવા મહાપુરુષને હિંદુધર્મના ૨૪ અંવંતારોમાં પણ સ્થાન આપ્યું છે. આ ઉપરથી જૈન ધર્મની પ્રાચીન પરંપરાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

“લગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો અને તે પછીના ધુરંધર જેનાચાર્યો થયા છે તે માટા ભાગે વૈદિક શાસ્ત્રોના વિદ્વાન ગ્રાહ્યો જ હતા, જેમણે પોતાના જ્ઞાનની અપૂર્ણતાથી અસંતુષ્ટ થઈને જેન ધર્મની દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. આ હકીકત જૈનધર્મ પ્રતિ ગમે તેની શ્રદ્ધા દઢ કરે એવી છે.”

આ પુસ્તકમાં જેન ધર્મની પ્રાચીનતા પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે, અને એ માટે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌરસ્ત્ર વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અભિપ્રાય આપનારા વિદ્વાનો સામાન્ય કોટિના નથી. અનેક દર્શનોના તુલનાત્મક અધ્યયન કર્યા પછી જ આ અભિપ્રાયો ઉચ્ચારેલા હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

એ જ જેન ધર્મ અને એની પ્રાચીનતા નામના પુસ્તકમાં તેના વિદ્વાન લેખક-સંપાદક પં. શ્રી સુશીલ વિજયજી ગણિવર્ય (હાલ આ. શ્રી વિજયસુશીલ સૂરિજી) લખે છે કે:—

‘જગતમાં અનેક ધર્મો પ્રચલિત છે; તેમાં જૈનધર્મનું સ્થાન અનોખું છે. તેની પ્રાચીનતા સનાતનના અનાદિની છે. સંસાર જેમ અનાદિ અનંત છે તેમ જૈનધર્મ પણ અનાદિ અનંત છે.

જગતના વિવિધ કુળો તે તે મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી જગ જતેર થયેલા છે. જૌદ્ધધર્મ ગૌતમબુદ્ધ નામની વ્યક્તિથી, ખ્રિસ્તીધર્મ ઈસુ ખ્રિસ્ત નામની વ્યક્તિથી, શૈવધર્મ શિવ નામની વ્યક્તિથી, વૈષ્ણવધર્મ વિષ્ણુ નામની વ્યક્તિથી, મહો-ભક્ત ધર્મ મહાનંદ પેગમ્બર નામની વ્યક્તિથી; એમ અનેક ધર્મો તે તે વિશિષ્ટ વ્યક્તિના નામથી પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે.

પરંતુ જૈનધર્મ ઋષભ નામની વ્યક્તિ, પાર્થનામની વ્યક્તિ કે મહાવીર નામની વ્યક્તિથી ઋષભધર્મ કે મહાવીર ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો નથી.

વસ્તુતઃ જનધર્મ એ ગુણનિષ્પન્ન નામ છે રાગ-દ્વેષ ધરે આલ્સ્યંતર શત્રુઓને છતે તે 'જિન કહેવાય જિન-વડે કહેલો હોય તે જૈન કહેવાય, અને જૈન એવો જે ધર્મ તે જનધર્મ...'

આર્હતદર્શન કહો અથવા સ્વાહવાદ દર્શન કે અનેકાન્ત દર્શન કહો, વીતરાગ દર્શન કે જૈન દર્શન કહો, જૈનશાસન કે જનમત કહો—આ બધા જૈન ધર્મના પર્યાયવાચક શબ્દો છે.

અન્ય ધર્મો કરતાં જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતા-સર્વોત્કૃષ્ટતા જગમશાહૂર છે. સાગરમાં જેમ સર્વ સમાય તેમ જૈન ધર્મમાં સર્વ દર્શનોનાં સમવતાર થાય છે. જ્યારે અન્ય અન્ય દર્શન એકેક નયને આશ્રયીને પ્રવર્તેલ છે, ત્યારે જૈન દર્શન સાતે નયો વડે ગુદિત છે.

‘ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ ધર્મોવિજયજી મહારાજ ‘અધ્યાત્મસાર’માં લખે છે કે—

‘બીકોતું દર્શન ‘‘ઝડલુસૂઝ’’ નયમાંથી નીકળ્યું છે. વેદાન્તીઓનો મત ‘સંપ્રહ’ નયમાંથી નીકળ્યો છે, માંખેના મતની પણ એજ પરિસ્થિતિ છે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોનો મત પણ ‘નેગમ’ નયમાંથી નીકળેલો છે. મીમાંસકોનો મત ‘શબ્દનય’માંથી નીકળેલો છે. જૈન દર્શન તો સમગ્ર નયો વડે ગુદિત છે.’

જૈન દર્શનની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કર્મની પદ્ધતિ, સૂક્ષ્મતપ દ્વિત્રોસોદ્ધી, તવ તરવોતું સુંદર રવરૂપ, ચર અનુયોગતું અનુપમ નિરૂપણ, ચાર નિરૂપણું રમ્ય વર્ણન, સપ્તમંગી અને

‘રૈવતગિરિ પર (ગિરનાર પર) નેમિનાથ અને વિમલા
ચલ પર (શત્રુંજય-સિદ્ધગિરિ પર) યુગાદિ આદિનાથ પધાયા.
આ ગિરિવરો ઋષિઓના આશ્રમથી મુક્તિમાર્ગનું કારણ
છે.’ ॥ ૪ ॥

“સ્પૃહ્વા શત્રુઙ્ગયં તીર્થં, નત્વા રૈવતકાચલમ્ ।

સ્નાત્વા ગજપદે કુણ્ડે, પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥” ॥૫॥

“પરમાત્માનમાત્માનં લસત્કેવલનિર્મલમ્ ।

નિરઙ્ગનં નિરાકારં ઋપભંતુ મહાઋપિમ્ ॥” ॥ ૬ ॥

—ઇતિસ્કન્દ પુરાણે પ્રોક્તમ્

‘શત્રુંજય તીર્થને સ્પર્શ કરવાથી, રૈવતકાચલને (ગિરિ-
નાર તીર્થને) નમસ્કાર કરવાથી, અને ગજપદ કુંડમાં સ્નાન
કરવાથી ફરીને જન્મ લેવો પડતો નથી.’ ॥ ૫ ॥

‘ઉત્તમ સ્વરૂપવાળો જેમનો આત્મા, ઉદ્ધાસ-પામતા
દેવલજ્ઞાનથી નિર્મળ. નિરંજન. નિરાકાર અને જેવા
ઋષભદેવ (વિભુ) તો (બધા) ધ્યાન કરે જ

“અષ્ટપટિમુ તોયેષુ યત્ ફલં મ
આદિનાથસ્ય દેવસ્ય ંપિ તદ્
હતિ ના

‘૬૮ તીર્થોમાં
આદિનાથ દેવનું સ્મરણ
(શ્રી ઋષભદેવ વિભુનું

ફળ
તે

“અવતારાદિ રૂપાગ્રા
નરાશિન્દુસલાકાગ્રા

“एतद्देवि । परं तत्त्वं, यो विजानाति तत्त्वतः ।
संसारबन्धनं छित्त्वा, स गच्छेत् परमां गतिम् ॥ ” ॥ ९ ॥

—इति नागपुराणे कथितम्

‘અકાર છે અ) આદિમાં જેને અને હકાર (હ) છે.
અંતમાં જેને, ઊંચે અને નીચે રેફે (ર) કરીને સહિત નાદ-
ખિંદુ-કલાથી સંપન્ન અર્થ અન્નાકાર () અને ખિન્દુ ()
એ કરીને યુક્ત અંદ્રમંડળના સમાન એવો ‘અહં’ શબ્દ-॥૮॥
‘હે દેવી! એ પરમ તત્ત્વ છે એને જે જાણે છે તે
સંસાર બંધનને છેદીને પરમગતિને (મોક્ષને) પામે છે.’ ॥૯॥

“ऋषभो मरुदेव्याश्च, ऋषभाद् भरतोऽभवत् ।
भरताद् भारतं वर्षं; भरतात् सुमतिस्त्वभूत् ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

—इति अग्निपुराणे

—‘મરુદેવીથી ઋષભ થયા અને ઋષભથી ભરત થયા,
ભરતથી ભારતવર્ષ ક્ષેત્ર થયું અને એ જ ભરતથી સુમતિ
થયા.’ ॥૧૦॥

“अर्हन्ता चित्पुरो वर्धेशेव देवावर्तते ॥ ૧૧ ॥

—अ. ४-४-३२-५ ऋग्वेदे

જેમ સૂર્યે કિરણોને ધારણ કરે છે તેમ અરિહંતો
જ્ઞાનનો પૂર (સમૂહ) ધારણ કરે છે. ॥૧૧॥

“अर्हन्ता ये सुदानवो नरो असाभिश्च वसः प्रयज्ञं यज्ञियेभ्यो
दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ अ० ४ अ० ૩ वर्ग ८ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

—ऋग्वेदे

જે અરિહંત સુંદર દાનવાળા કર્મ કરવામાં અચ્છે
તથા અત્યંત પરાક્રમી છે, એવા યજ્ઞપાત્ર દેવોના દેવને
ચત્રીય આહુતિ દો. ॥૧૨॥

મરુદેવી ચ નામિશ્વ, ભરતે કુલસત્તમાઃ ।

અષ્ટમો મરુદેવ્યાં તુ, નામેર્જાતિ ઝરુદ્રમઃ ॥ ૧૩ ॥

દર્શયન્ વર્ત્મ વીરાણાં, સુરાસુરનમસ્કૃતઃ ।

નીતિશ્રેયાણાં કર્તા યો યુગાદં પ્રથમો જિતઃ ॥ ૧૪ ॥

—મનુસ્મૃતી

ભરતક્ષેત્રમાં છઠ્ઠા દુલકર મરુદેવ અને સાતમા દુલકર
નાલિ નામે યથા વળી આઠમા દુલકર નાલિથી મરુદેવીને
વિષે વિશાલ ચરણવાળા કપલ યથા. ॥૧૩॥

વીર પુરુષોના માર્ગભૂત, સુરાસુરથી નમસ્કાર કરાયેલા
અને ત્રણ નીતિને બતાવનારા જે યુગની આદિમાં પ્રથમ જિત
થયા. ” ॥૧૪॥

“નાહં રામો ન મે વાઙ્મ્યા, ભાવેષુ ચ ન મે મનઃ ।

શાન્તિમાસ્યાતુમિચ્છામિ, સ્વાત્મન્યેવ જિનોયથા ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

—યોગવાશિષ્ઠે

‘હું’ રામ નથી, મને વાંછા નથી, પદ્મશ્રોમાં મારું
મન નથી. જેવી રીતે જિન પોતાના આત્મામાં શાન્તભાવે
રહ્યા છે તેવી રીતે શાન્તભાવે રહેવાને હું ઇચ્છું છું.’ ॥૧૫॥

જૈનધર્મ અંગે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કહે છે

“હું મારા દેશ વાસીઓને ખતાવીશ કે જૈનધર્મ અને જૈનાચાર્યોમાં કેવા ઉત્તમ નિયમ અને ઊંચા વિચાર છે! જૈનાનું સાહિત્ય ખૌદોના (સાહિત્ય)થી ઘણું ચડિયાતું છે અને જેમ જેમ હું જૈનધર્મ અને તેનાં સાહિત્યને સમજતો જાઉં છું તેમ તેમ હું તેને વધુ પસંદ કરતો જાઉં છું...”

“જૈનોના મહાન સંસ્કૃત સાહિત્યને સમગ્ર સાહિત્યથી અલગ કરી દેવાય તો સંસ્કૃત કવિતાની શું દશા થાય ?...”

—ડૉ. જોન્સ હર્ટલ (જર્મની)

“જૈનધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મ છે, આ ધર્મે ખીજા દોષ પણ ધર્મનું અનુકરણ કે નકલ કર્યા નથી,”

—ડૉ. હર્બર્ન જેકોબી

‘મનુષ્યોના વિકાસ-પ્રગતિ માટે જૈનધર્મનું ચારિત્ર ઘણું જ લાભકારી છે, આ ધર્મ ખૂબ જ અસહી, સ્વતંત્ર. સાદો, ખડું મૂલ્યવાન તેમજ આહ્યોના મતોથી ભિન્ન છે અને તે ખૌદોની જેમ નાસ્તિક નથી’

—ડૉ. એ. ગિરનાટ (પેરીસ)

‘જૈનધર્મ હિન્દુ ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે.’

—પ્રો. મેકસમુલર

‘જૈનધર્મની સ્થાપના પ્રારંભ, જન્મ કચારથી થયો તે શોધી કાઢવું’ લગલગ અસંલલિત છે. હિન્દુસ્તાનના ધર્મોમાં જૈનધર્મ સૌથી પ્રાચીન છે.’

—જી. જે. આર. ફરલાંગ

‘ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જૈનધર્મે પોતાનું નામ અજરઅમર રાખ્યું છે.’

—કર્નલ ટોડ

‘ધર્મના વિષયમાં જૈનધર્મ નિઃશંક પરમ પરાકાષ્ઠાવાન છે.’

—ડો. પરડોલ્ટ

‘જૈનધર્મ ખૂબ જ ઊંચી હરોળનો છે. તેનાં મુખ્ય તત્ત્વ વિજ્ઞાન સ્વરૂપના આધાર પર રચાયેલાં છે. જેમ જેમ પદાર્થ વિજ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ તે જૈનધર્મનાં સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરી રહ્યું છે.’

—ડો. એલ. પી. હેસીટોરી (ઇટાલી)

‘જૈનધર્મનાં સિદ્ધાંત મને ખૂબ જ પ્રિય છે, મારી આ ઇચ્છા છે કે મૃત્યુ બાદ જીવન જન્મે હું જૈન કુળમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરું.’

—જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો

(ઇંગ્લેન્ડના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર)

‘જૈનધર્મ એક એવો અદ્વિતીય ધર્મ છે કે જે પ્રાણી-માનવી સદા કરવા માટે સક્રિય પ્રેરણા આપે છે. આવો ક્યારેય નો કોઈપણ ધર્મમાં જોવા નથી.’

—એલીઝાબેટ્ટી (અમેરિકન વિદ્વાની)

‘જૈનધર્મ જૌદ્ધધર્મની અપેક્ષાએ પણ પ્રાચીન છે.

—ટી. કબલ્યુ. રઈમ્સ ડેવિડ્સ

‘જૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક ગૌતમ બુદ્ધ પહેલા જૈનધર્મનાં
‘મીલ’ ૨૩ તીર્થંકર થઈ ગયા હતા.’

—ઈમ્પીરીયલ ગેઝેટિયર ઓફ ઈન્ડિયા

卐 卐

જૈનધર્મ અંગે દેશના વિદ્વાનો કહે છે

‘પ્રાક્ષણ અને હિન્દુધર્મમાં માંસ ભક્ષણ અને મદિરા-
પાન બંધ થઈ ગયા એ પણ જૈનધર્મનો પ્રતાપ છે.’

—લોકમાન્ય ટિળક

‘અહિંસા તત્ત્વના સૌથી વધુ મહાન પ્રચારક મહાવીર
સ્વામી જ હતા,

—ગાંધીજી

‘જૈન કે જૌદ્ધો સંપૂર્ણ રીતે ભારતીય છે પરંતુ તેઓ
હિન્દુ નથી.

—પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ

‘જો વિરોધી સજ્જન જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને
મનન સફળપણે કરે તો તેમનો વિરોધ સમાપ્ત થઈ જશે.’

—ડૉ. ગંગનાથ ઝા.

‘મહાવીરનો સત્ સંદેશ અમારા હૃદયે વિશ્વબંધુત્વનો
સંબંધનાદ કરે છે.

—સર અકબર હૈદરી

‘જેન ધર્મ’નો પ્રથમ પ્રચાર શ્રી ઋષભદેવો કર્યો.’

—શ્રી વરદીકાન્તજી, એમ. એ.

‘સ્વાધ્વાદ જેન ધર્મ’નો અભેદ કિલ્લો છે. આ કિલ્લામાં વાદી અને પ્રતિવાદીના માયાવી ગોળા(તોપ)નો પ્રવેશ નથી થઈ શકતો. વેદાંત આદિ અન્ય શાસ્ત્રોની પહેલાં પણ જેન ધર્મ અસ્તિત્વમાં હતો, એ અંગે મને જરા માત્ર પણ શંકા નથી.’

—પ’ રામમિશ્રજી આચાર્ય, રામાનુજ

‘દ્રવને લીધે ધર્મ’ પ્રચારને રોકનારી આપદાઓ હોવા છતાં જેન શાસન ક્યારેય પરાજિત ન બનતાં સર્વત્ર વિજયી જ રહ્યું છે અહિંત દેવ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે.

અહિંત પરમેશ્વરનું વણન વેદોમાં પણ જોવા મળે છે.’

—સ્વામી વિરુપાક્ષ. એમ. એ.

(ગ્રે સંસ્કૃત કોલેજ, ઇન્દોર)

‘જેન ધર્મ’ એક એવો પ્રાચીન ધર્મ છે કે જેની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસ શોધી કાઢવો તે ખૂબ જ દુર્લભ વાત છે.’

—કન્નુલાલ જોષીપુરી

‘એક જેન શિષ્યના હાથમાં જે પુસ્તક જોવા. એ લેખ મને એટલા સત્ય, નિઃપક્ષપાતી જણાયા કે તે વાંચતા બધો બીજા જગતમ આવી કિન્નો રહી ગયો. આળાસ્યકાળ સ્ત્રીરે વર્ચસ્વી જે કાંઈ અધ્યયન કર્યું અને વેદિક ધર્મનો અંદાઝ લઈ દેવો ને બધું જ મિથ્યા જણાવવા લાગ્યું. પ્રાચીન ધર્મ, પરમધર્મ, સત્યધર્મ તો હોય નો તે જેન ધર્મ છે.

—ચાગી જીવાનંદ પચ્સાઈ

‘અહિંસાની અનોખી ભેટ જૈનધર્મના નિર્વામક તીર્થ’ કર
પરમાત્માઓએ જ આપી છે.’

—ડૉ. રાધા વિનોદપાલ

‘આધુનિક ઐતિહાસિક સંશોધનથી એ સાબિત થયું
છે કે યથાર્થમાં ગ્રાહ્ય ધર્મ સદ્ભાવ અથવા હિન્દુ ધર્મ
રૂપમાં પરિવર્તન થવા ઘણું અગાઉ જૈનધર્મ આ દેશમાં
વિદ્યમાન હતો.’

—ન્યાયમૂર્તિ રાંગલોકેશ્વર
(મુંબઈ વડી અદાલત)

‘મોહન-જો-દડો, પ્રાચીન શિલાલેખો, શુદ્ધઓ અને
પ્રાચીન અનેક અવશેષ પ્રાપ્ત થવાથી પણ જૈનધર્મની પ્રાચી-
નતાનો ખ્યાલ આવે છે. સ્મૃતિનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી જૈન-
ધર્મ પ્રચલિત થયો છે. વેદાન્ત દર્શનની અપેક્ષાએ પણ
જૈનધર્મ ઘણો પ્રાચીન છે.’

—સ્વામી રામમિશ્રણ શાસ્ત્રી

‘સ્વાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિગિંદુ આપણી સામે ઉપ-
સ્થિત કરે છે તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધિત નથી. વિવિધ
દાબ્દકોણથી નિરીક્ષણ કર્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ સંપૂર્ણપણે
સમજાતી નથી.

સ્વાદ્વાદ એ સંશયવાદ નથી પરંતુ વિશ્વનું કેવી રીતે
અવલોકન કરવું જોઈએ તે આપણને શીખવે છે’

—પ્રો. આનંદશંકર દુવ

‘ઐતિહાસિક વિશ્વમાં તો જૈન સાહિત્ય જગત માટે
વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે, જે ઇતિહાસ-લેખક અને પુરાતત્વ-
વિદો માટે અનુસંધાનની વિપુલ સામગ્રી આપે છે. જૈન

સાધુ પૂર્ણપણે વ્રત-નિયમ અને ઇન્દ્રિય-સંયમનું પાલન કરતાં વિશ્વમાં આત્મસંયમનો એક જખરદરત આદર્શ રજૂ કરે છે. એક શુદ્ધરથનું પણ જીવન કે જે જનતાવને સમર્પિત છે તે પણ એટલું જાધુ નિર્દોષ છે કે ભારતવર્ષે તેનું ગૌરવ લેવું જોઈએ.’

—ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ

એમ. એ, પી. એચ. ડી, (કલકત્તા)

‘મહાવીરે હુંડલિનાદમાં હિન્દમાં સંદેશો ફેલાવ્યો કે ધર્મ વાસ્તવિક સત્ય છે. કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે આ સંદેશે-શિક્ષણે દેશને વશીભૂત કરી લીધો....’

—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

‘શ્રી મહાવીરજીએ જતાવેલા માર્ગ પર ચાલવાથી આપણે પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. જીન કોઈ ધર્મ અદિંસાની મર્યાદા એટલે સુધી નથી જતાવી.’

જૈનધર્મ પોતાના અદિંસાના સિદ્ધાંતના લીધે વિશ્વધર્મ થવા માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય છે.’

—ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

‘વેદાંત દર્શનનાં પાંચેલાં જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં હતા સંપૂર્ણ આરંભ કાળથી જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં છે.’

—ડૉ. સતીશચંદ્ર

‘પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૬ મહર્ષિ અથવા તીર્થંકરો દ્વારા અપાવેલા ઉપદેશોની પરપરા વર્ધમાને આગળ વધારી દિલીસન પૂર્વે આપનદેવના અસંખ્ય ઉપાસક હતા. આ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે.

ચતુર્વેદમાં પણ તીર્થંકરોને માન્યતા આપવામાં આવી છે. અગણિત કાળ અથવા યુગાનુયુગથી જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે.’

—ડો. રાધાકૃષ્ણન

‘જૈનધર્મ જાણવાની મારી હાદ્વિક ઇચ્છા છે, કારણ કે વ્યાવહારિક યોગાભ્યાસ માટે એ સાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન છે તેમાં હિન્દુધર્મ પહેલાંની આત્મિક સ્વતંત્રતા વિદ્યમાન છે, જેનો પરમ પુરુષોએ અનુભવ કર્યો છે.’

—રાયબાહાદુર પૂર્ણેન્દુનારાયણસિંહ એમ. એ.

‘એ સુંદર રીતે પ્રમાણિત થઈ ચૂક્યું છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની શાળા નથી. જૈન દર્શનમાં જીવન તત્ત્વની જેટલી વિસ્તૃત વિવેચના છે તેવી બીજા કોઈ દર્શનમાં નથી.’

—અબળદા સરકાર, એમ.એ.બી.એ.એલ.

જૈનધર્મમાં અહિંસાનું તત્ત્વ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. યતિ-ધર્મ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે.

શ્રીઓને પણ યતિદીક્ષા લઈ પરોપકારી કાર્યોમાં જીવન જીવવાની આજ્ઞા છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આપણા હાથે જીવહિંસા ન થઈ જાય, તે માટે જેનો જેટલા ડર છે તેટલા બૌદ્ધો ડરતા નથી.

હું જૈન સિદ્ધાંતનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ખૂબ જ આહું છું.’

—મહમ્મદ હાફિઝ સય્યદ, બી.એ.એલ.

‘મને જૈન સિદ્ધાંતનો ખૂબ જ શોખ છે કારણ કે તેમાં ધર્મસિદ્ધાંતનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન થયું છે.’

—એમ. ડી. પાંડે

સાધુ પૂર્ણપણે વ્રત-નિયમ અને ઇન્દ્રિય-સંયમનું પાલન કરતાં વિશ્વમાં આત્મસંયમનો એક જળરદરત આદર્શ રજૂ કરે છે. એક ગૃહસ્થનું પણ જીવન કે જે જૈનત્વને સમર્પિત છે તે પણ એટલું બધું નિર્દોષ છે કે ભારતવર્ષે તેનું ગૌરવ લેવું જોઈએ.’

—ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ

એમ. એ, પી. એચ. ડી, (કલકત્તા)

‘મહાવીરે હુંદુગિનાદમાં હિન્દમાં સંદેશો ફેલાવ્યો કે ધર્મ વારતવિક સત્ય છે. કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે આ સંદેશે-શિક્ષણે દેશને વશીભૂત કરી લીધો....’

—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

‘શ્રી મહાવીરજીએ જતાવેલા માર્ગ પર ચાલવાથી આપણે પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. જીવત દોષ ધર્મે અહિંસાની મર્યાદા એટલે સુધી નથી જતાવી.

જૈનધર્મ પોતાના અહિંસાના સિદ્ધાંતના લીધે વિશ્વધર્મ થવા માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય છે.’

—ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

‘વેદાંત દર્શનનાં પદોલાં જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં હોતો સુગ્રિતા આરંભ કાળથી જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં છે.’

—ડૉ. સતીશચંદ્ર

‘પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૭ મહર્ષિ અથવા નીચુંકહે દોષ આપેલા ઉપદેશોની પરપરા વર્ધમાને આગળ વધારી ઈન્દીયન પૂર્વે અપભ્રંશવતી અસંખ્ય કિપાસક દવા. આ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે.

ચબુર્વેદમાં પણ તીર્થકરોને માન્યતા આપવામાં આવી છે.
અગણિત કાળ અથવા યુગાનુયુગથી જૈનધર્મ આલ્યો આવે છે.’

—ડો. રાધાકૃષ્ણનૂ

‘જૈનધર્મ જાણવાની મારી હાદ્વિક ઇચ્છા છે, કારણ કે વ્યાવહારિક યોગાભ્યાસ માટે એ સાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન છે તેમાં હિન્દુધર્મ પહેલાંની આત્મિક સ્વતંત્રતા વિદ્યમાન, છે, જેનો પરમ પુરુષોએ અનુભવ કર્યો છે.’

—રાયબહાદુર પૂર્ણેન્દ્રનારાયણસિંહ એમ. એ.

‘એ સુંદર રીતે પ્રમાણિત થઈ ચૂક્યું છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી. જૈન દર્શનમાં જીવન તત્ત્વની જેટલી વિસ્તૃત વિવેચના છે તેવી બીજા કોઈ દર્શનમાં નથી.’

—અબળક્ષ સરકાર, એમ.એ.બી.એ.એલ.

જૈનધર્મમાં અહિંસાનું તત્ત્વ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે ચતિ-ધર્મ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે.

શ્રીઓને પણ ચતિદીક્ષા લઈ પરોપકારી કાર્યોમાં જીવન જીવવાની આજ્ઞા છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આપણા હાથે જીવહિંસા ન થઈ જાય. તે માટે જેનો જેટલા ડર છે તેટલા બૌદ્ધો ડરતા નથી.

હું જૈન સિદ્ધાંતનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ખૂબ જ ચાહું છું.’

—મહમ્મદ હાફિઝ સય્યદ, બી એ એલ.

‘મને જૈન સિદ્ધાંતનો ખૂબ જ શોખ છે કારણ કે તેમાં ધર્મસિદ્ધાંતનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કર્યું છે.’

—એમ. ડી. પાંડે

○ તુમ ઈનકે ગુણો કે દેખો ○

શ્રી સુવતલાલ વર્માન, એમ. એ; ઉર્દુ માસિક પત્રમાં લખે છે :

“ મહાવીર સ્વામીના પવિત્ર જીવન.

હિંદુઓ ! અપને ઇન બુઝુર્ગોંદી ઇન્જત કરના સીજો....

ઇનકા દિલ વિશાલ થા. સમંદર થા. નિસમેં મદુબ્ય પ્રેમ કી લહરેં નેરશોરસે ઊઠતી રહતી થી...

સંસાર કે પ્રાણીમાત્ર કી લલાઈ કે લિયે સળકા ત્યાગ કિયા, યે દુનિયા કે જળરદસ્ત રિક્તમર, ચહ હુમારી ઠીમી તવારિખ કે કિમતી રત્ન હેં. ઇનમેં જોહુતર કમાલ તુમકો ઓર કહાં મિલેંગે ?

ઇનમેં ત્યાગ થા, ઇનમેં વૈરાગ્ય થા, ઇનમેં ધર્મ કા કમાલ થા, ઇનકા ખિતાબ ‘જિન’ હે.

જો ખાત થી સાદ્ સાદ્ થી, હિંદોને તપ, જપ, યોગ કી સાધના કરકે અપને આપકો મુકમિલ (યથાર્થ રૂપ પરમ સ્વરૂપ કો) ઓર પૂર્ણ બના લિયા થા...”

ચિત્ર

પરિશિષ્ટ

જીવ

અજીવ

નવતરવ

અને કર્મ અંગે

આપણાં જૈન ધર્મ શાસ્ત્રોમાં

ખૂબજ

સૂક્ષ્મપણે અને સ્પષ્ટતાથી

ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે.

તે વધુ

સંરળતાથી સમજી શકાય તે માટે

આ પછીના પાનાઓ ઉપર

તેનાં ચિત્રો આપ્યા છે.

સાથે ચિત્ર પરિચય પણ...

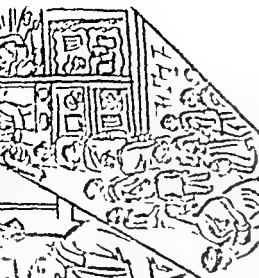
व

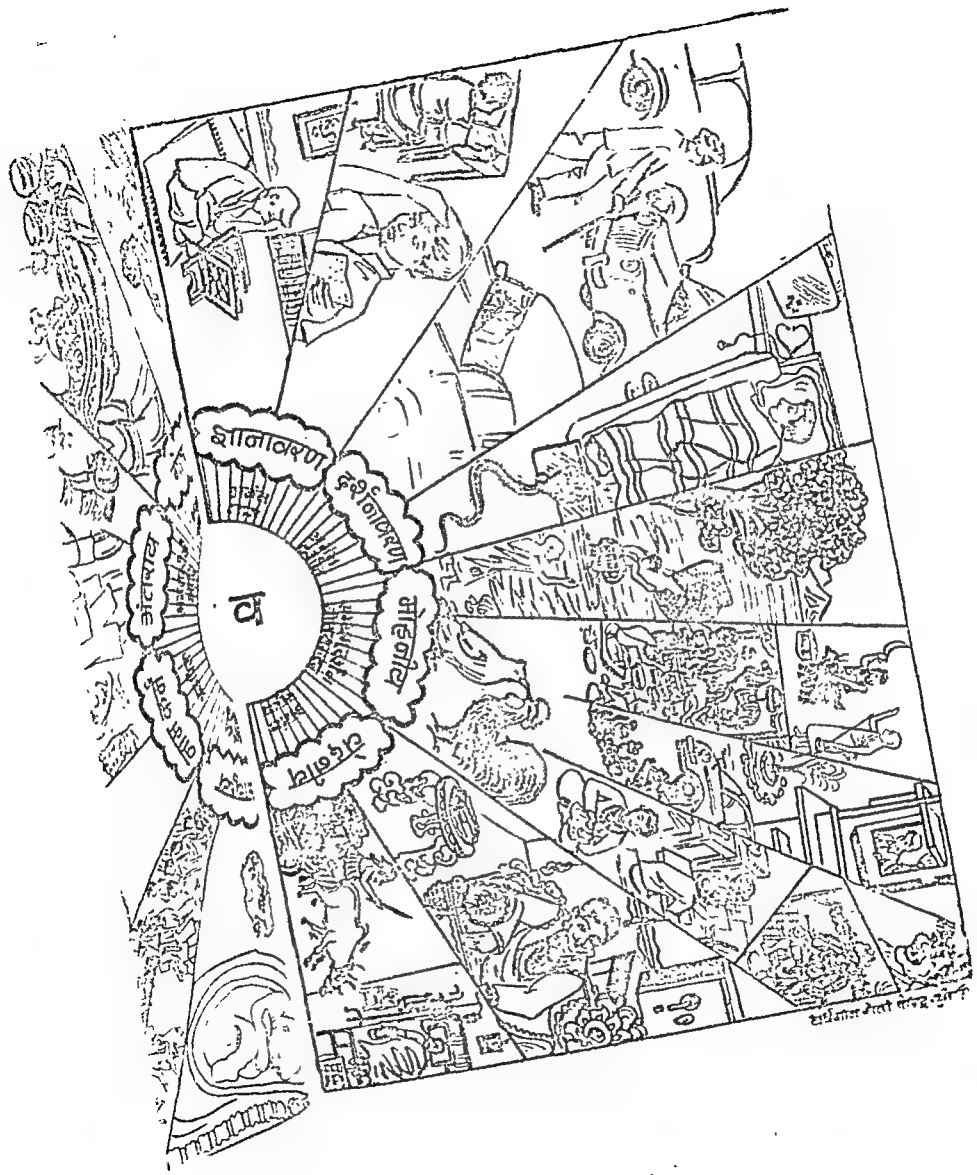
वृद्ध

अंतराय

आयु

काल

विज्ञानावरण

दुर्बलतावरण

मादृशत्व

व्यवस्था

अज्ञानावरण

अज्ञानावरण

दार्शनिक मूल्य

**आत्मा
एवं कर्म**

चित्र परिवर्तन

नाथ्य भोगों शुद्ध
क्वकर्मा आत्मा है।
अमल ज्ञानादि
आत्माके आठ गुण
हैं। ज्ञानादिवर्णादि
आठ कर्मके बादल
छाये हुए हैं। इससे
आत्माके गुण इस
गये हैं, और अज्ञान
विद्या आदि दोष
प्रकट किये दिखते
हैं। ससारकी सध
अवस्थाएँ कर्मोंके
प्रतीक हैं।

संस्कृत भाषा में है

● 'કર્મચક્ર'નો ચિત્રપરિચય ●

જીવને સંસારની અનેક ઘટનાઓ લોગવવાની આવે છે, તેની પાછળ કેવાં કેવાં કર્મ કરે છે તે 'કર્મચક્ર'ના ચિત્ર દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે. અઠાર આંકા (ખાના)નાં આ ચિત્રની સમજ 'જ્ઞાનાવરણીય' નામના પ્રથમ ખાનાથી આ પ્રમાણે છે.

જ્ઞાનાવરણ કર્મ (ખાના ૧ લામાં) આ કર્મથી વિદ્યાર્થી ચોપડી લઈ લખવા તો બેઠો. પરંતુ લમણે શોકનો હાથ દે છે, કેમકે લખતર ચડતું નથી. આની પાછળ જીવ પર ચોંટેલા જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ઉદય કામ કરી રહ્યો છે. (ખાના ૨જામાં) એ જ-જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયના લીધે કાગળ વાંચતા-સમજતા નથી આવડતો તેથી કમનશીળી માને છે. ત્યારે આ કર્મ જેને તૂટ્યાં છે એવો ઓફિસર ચોપડા પરથી બટ સાચું-જીકું સમજી જાય છે.

દર્શનાવરણ કર્મ (ખાના ૩ જામાં) ચક્ર દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી માણસ અંધ બનતો દેખી ન શકવાથી સામે આવતી મોટર દેખી શકતો નથી. (ખાના ૪ માંથી) દર્શના-

● ‘જીવવિજ્ઞાન’નો ચિત્રપરિચય ●

સંસારનાં જીવો એકેન્દ્રિય=માત્ર એક સ્પર્શનેન્દ્રિય-વાળા, બેઘન્દ્રિય=સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયવાળા, ત્રીન્દ્રિય=એ બે ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત ઘ્રાણેન્દ્રિયવાળા ચતુરીન્દ્રિય=એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવાળા, પંચેન્દ્રિય=આ ચાર ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત શ્રોત્રેન્દ્રિયવાળા ચિત્રમાં અંક પ્રમાણે નીચે લખેલ જીવો છે.

એકેન્દ્રિય (કોલમ ૧) :

૧. વીજળી તેજસ્વકાય,
૨. વાયરો-વાયુકાય
૩. પર્વત-પાપણુ-પૃથ્વીકાય,
૪. નદી-પાણી અપકાય,
૫. વૃક્ષ-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય,
૬. જમીનકંદ-(ગાજર, મૂળા, સુગંધુ.
ખટાટા કુંગળી, લસણ) સાધારણ વનસ્પતિકાય,
૭. પુરતનો અંકુર, સાધારણ વનસ્પતિકાય,

દ્વીન્દ્રિય (કોલમ ૨) :

૧. કોડા-કોડી,	૨. આરિયા,
૩. કાઠ (કીડો)	૪. છીપ,
૫. શંખ,	૬. અળસિયા
૭. મામણમૂંડા,	૮. વાળા.
૯. કરમિયા (કીમી)	

ત્રીન્દ્રિય (કોલમ ૩) :

૧. મંકોડા,	૨. માંકડ,
૩. ગીગોડો,	૪. કાળી જી,
૫. સફેદ જી,	૬. ઉધઈ
૭. ઈયળ.	૮. ગોકળ ગાય,
૯. કાનખજૂરો.	૧૦. ધનેરા

ચતુરિન્દ્રિય (કોલમ ૪) :

૧. પતંગિઓ,	૨. વીંછી,
૩. વાંદો,	૪. બગાઈ,
૫. મચ્છર,	૬. ખડમાંકડી,
૭. કરોળિયો,	૮. માખી
૯. તીડ,	૧૦. લમરો.

પાંચેન્દ્રિય (કોલમ ૫ સૌથી ઉપર) :

૧ દેવ,	૨. મનુષ્ય,	૩. નારદી.

પંચેન્દ્રિય : જલચર :

૧. શીલ,	૨. મગર,	૩. બહેલ	૪. દેડકો,
૫. કાચબો,	૬. કરચલો,	૭. માછલી	૮. ઓકટોપોલ
			(આઠ પગો).

પંચેન્દ્રિય : ખેચર :

૧. ચામાચીડિયું	૨. મોર,	૩. ઠાગડો,
૪. ચકલી,	૫. કૂકડો.	૬. બગલો-હંસ

પંચેન્દ્રિય : સ્થળચર :

૧. અજગર,	૨. ગીરોળી,	૩. સાપ,	૪. ઘો,
૫. ઘોડો,	૬. ગાય,	૭. કૂતરો	૮. નોળિયો
૯. વાંદરો,	૧૦. હિંદર,	૧૧. ગોરીલો,	૧૨. સિંહ,
૧૩. હાથી.			

વિસ્તૃત વિવેચન માટે વાંચો :
પ્રકરણ ૧૨, ૧૩. ૧૪મું

૦ ૬ અણુવતંત્રવ'નો ચિત્રપરિચય ૦

અણુવ તત્ત્વ પાંચ પ્રકારે છે.

(કોલમ-૧-૨) પુદ્ગલાસ્તિકાય : જીવે છોડી દીધેલાં શરીર પુદ્ગલ. દા. ત. ચિત્રમાં દર્શાવેલ કાષ્ઠ, પથ્થર, રત્ન, માટી, ધાતુનાં ઓજાર, તૈયાર મકાન; મડકું-કપડું એ પુદ્ગલાસ્તિકાય અણુવ છે.

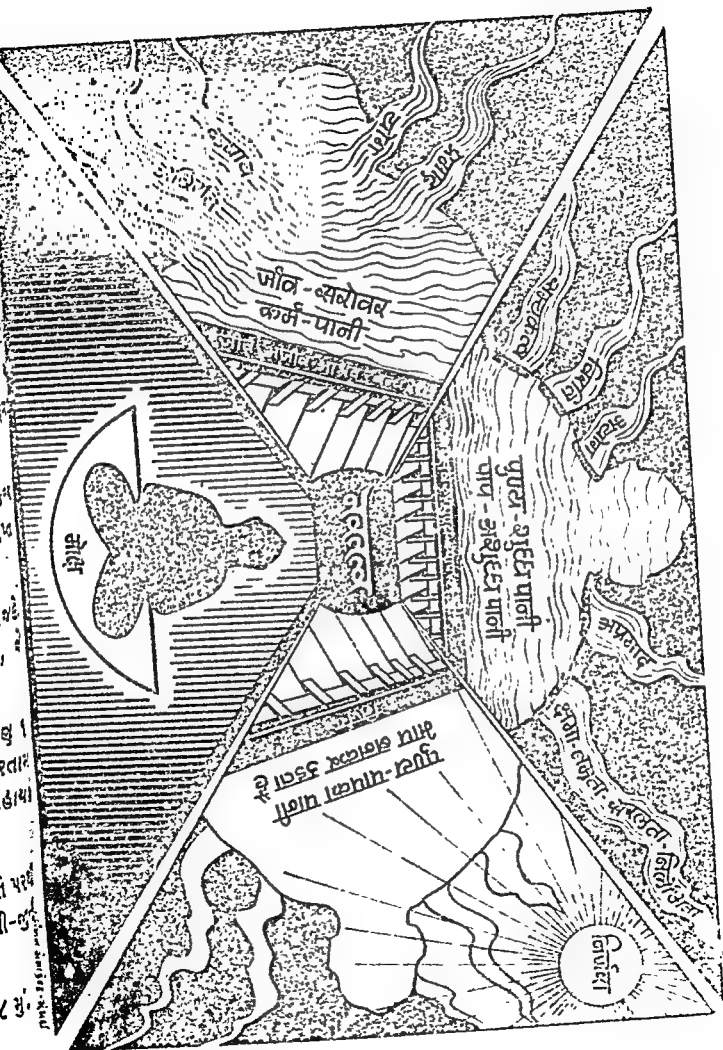
(કોલમ-૩) આકાશાસ્તિકાય : ૧૪ રાજલોકવ્યાપી આકાશ એ લોકાકાશ છે, અને લોકની બહારમાં વ્યાપ્ત છે તે અલોકાકાશ. આ આકાશાસ્તિકાય છે.

(કોલમ-૪) અધર્માસ્તિકાય : દ્રવ્ય ૧૪ રાજલોકવ્યાપી છે ને જીવ પુદ્ગલને ગતિમાં સહાયક છે, જેમ માછલીને ગતિમાં સહાયક પાણી હોય છે.

(કોલમ-૫) અધર્માસ્તિકાય : દ્રવ્ય એ પણ ૧૪ રાજલોકવ્યાપી અને જીવ પુદ્ગલને સ્થિતિ-સ્થિરતામાં સહાયક છે જેમ ખુદાને ઉભા રહેવામાં લાકડી સહાયક હોય છે.

(કોલમ-૬) કેડ મયાળે કાળદ્રવ્ય : સૂર્યની ગતિ પરથી મયાળ છે જીવને બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ અને વસ્તુને નવી-જુની વગેરે કહે છે.

વિસ્તૃત વિવેચન માટે વાંચો : પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રકરણ	વિષયો	પાના નંબર
૨૩	ભાવશ્રાવક	૧૪૯
૨૪.	શ્રાવકની દિનચર્યા અને પર્વકૃત્યો	૧૫૫
૨૫.	નવકાર મંત્ર અને પચ્ચરમેષ્ઠી	૧૬૩
૨૬.	વ્રત-નિયમો	૧૬૯
૨૭.	જિનભક્તિ અને ગુરુવંદના	૧૭૬
૨૮.	ચાતુર્માસિક-વાર્ષિક-જન્મ કર્તવ્યો	૧૮૮
૨૯.	પવો અને આરાધના	૧૯૪
૩૦.	સાધુધર્મ (સાધ્વાચાર)	૨૦૧
૩૧.	સંવર	૨૦૬
૩૨.	નિર્જરા	૨૧૪
૩૩.	ધ્યાન	૨૨૧
૩૪.	મોક્ષ	૨૩૨
૩૫.	આત્માનો વિકાસક્રમ : ૧૪ ગુણસ્થાનક	૨૪૧
૩૬.	પ્રમાણો અને જ્ઞેનશાસ્ત્રો	૨૪૯
૩૭.	નય અને નિરૂપ	૨૬૨
૩૮.	અનેકાંતવાદ (સ્યાદ્વાદ)	૨૭૦

● ટાઈપ ખત્રી જવાથી કે ખંડિત થવાથી પ્રવેશેલી ખિંડ, માત્રા, રેફની અનિયમિતતા વાંચતા સહેજ ખ્યાલમાં આવશે. આ ઉપરાંત ઠેાઠ મદત્તની અશુદ્ધિ સ્ત્રી ગર્ભ હોય તો ધ્યાન દોરવા વિનંતી. તેવા પ્રસંગ માટે વાચકોની ત્રિવિધે ક્ષમા ચાહીએ છીએ.

--પ્રકાશક.

□ પ્રવેશ □

જગત એટલે શું ?

હું કોણ છું ?

મારું કર્તવ્ય શું છે ?

આવા પ્રશ્નો સમજી એવા અનેક મનુષ્યોના મગજમાં ઊઠતાં હોય છે. જન દષ્ટિએ આ પ્રશ્નોનું સમાધાન પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી મળી શકશે.

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં જગતમાં દેખાઈ રહેલી નાની મોટી વૈવિધ્યપૂર્ણ અનેક વસ્તુઓ ઉપર આપણી દષ્ટિ જતાં તે બધાનાં મૂળ કારણ-ભૂત (Original Reasons) તત્વો ઉપર વિચાર કરવો જરૂરી બને છે.

બીજા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર એ કરવાનો છે કે જગત એક

☆ ☆

★ ★ ★

જૈન

ધર્મને

પરિચય

★ ★ ★

☆ ☆

મહાન વિષય-ઉપર વિચાર કરનાર આ ‘હું’ એ કેણ છે અને એને ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલીન આ જગતના તમામ પદાર્થો સાથે કેવા કેવા શુભાશુભ સંબંધો છે?

બીજા પ્રશ્નના વિચાર દ્વારા ‘હું’ તત્ત્વ અને જગતના અન્ય અનેક તત્ત્વોના શુભાશુભ સંબંધો જાણ્યા પછી હાનિકારક તત્ત્વોને જાણવાપૂર્વક તેનો ત્યાગ અને લાલકારક તત્ત્વોને જાણવાપૂર્વક તેના આદર-સન્માન વગેરે રૂપ આત્મ-કર્તવ્યોના ત્રીજા પ્રશ્નમાં વિચાર કરવો જરૂરી બને છે.

આમ પ્રથમ પ્રશ્નના સમાધાન રૂપે જગતની વર્તમાન તમામ પ્રકારની વસ્તુઓ, તેના સજન-સંચાલન અને તેના પરસ્પર સંબંધો વગેરેનું તત્ત્વજ્ઞાન ફલિત થાય છે.

બીજા પ્રશ્નના સમાધાન રૂપે ‘હું’ એટલે કે ચોતાના જીવ અને અન્ય જીવો વગેરેમ રહેલી વિચિત્રતાનું પ્રતિ-પાદન કરનાર જીવવિજ્ઞાન અને એ વિચિત્રતાના કારણભૂત કર્મરૂપી પદાર્થનું વિજ્ઞાન ફલિત થાય છે.

ત્રીજા પ્રશ્નના સમાધાનરૂપે જીવ માટે અંતિમ સાધ્યરૂપ ધ્યેય અને એ ધ્યેયને હાંસલ કરાવનાર ઉતરતા દરજ્જાથી માંડીને સર્વોચ્ચ કક્ષાના સદાચારોનાં પાલનરૂપ ધર્મ અને એનાં ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં બાધક વિરોધી તત્ત્વોરૂપ દુરાચાર-અધર્મનું વિજ્ઞાન ફલિત થાય છે.

જગતનું સર્જન અને સંચાલન

અહીં આપણે, 'પ્રવેશ'માં જણાવેલ વિષયોનો દ્વંકમાં વિચાર કરીએ.

□ જગત એટલે શું? :

જગત એટલે એકલા જડ પદાર્થો નહિ. કારણ જડમાં કેઈ બુદ્ધિ, યોજના-શક્તિ કે ઉદ્યમ દેખાતા નથી. તેથી આપણી નજર સામે દેખાતું વ્યવસ્થિત સર્જન અને સંચાલન માત્ર જડ પદાર્થ કરી શકે નહિ.

જડની સાથે જીવતત્ત્વ (પદાર્થ) કામ કરે છે. જીવતત્ત્વની બુદ્ધિ, યોજના-શક્તિ અને ઉદ્યમ તથા જડની સહાય દ્વારા વિશ્વમાં સર્જન થાય છે સંચાલન થાય છે, દ્વંકમાં જડની સહાય અને જીવનો પુરુષાર્થ આ બેના સહયોગથી જગતની ઘટમાળ ચાલે છે.

જીવની જેવી જેવી બુદ્ધિ અને જેવો ઉદ્યમ તેવા પ્રમાણમાં અને તેવા

પ્રકારની તેના પર જડ કર્મની રજ ચોંટે છે. આ કર્મ પાકી જાય છે ત્યારે તે જીવમાં અને જડમાં તે તે પ્રકારે ફેરફારો ઊભા કરે છે; જેના ચોગે નવાં નવાં સર્જનો થયા કરે છે, તેથી માનવાને કારણ મળે છે કે એની પાછળ જીવ, જડ પુદ્ગલો અને કર્મ કામ કરી રહ્યાં છે.

દા. ત. માળીએ તો માત્ર ખાતર, અને ખીજ નાંખી પાણી પાચું, પણ એની એ જ જમીન, ખાતર, ખીજ અને પાણી પર છોડ, પાંદડા, ફુલ અને ફળ જુદા જુદા રંગના, ઘાટના અને સ્વાદના કેવા રીતે વ્યવસ્થિતરૂપમાં તૈયાર થાય છે? એ વિચારતા યુક્તિ પ્રવરસર સિદ્ધ થાય છે કે એ છોડ વગેરે બધા જડ પુદ્ગલનાં બનેલા શરીરો છે, ને એ શરીરો તેવા તેવા જીવતા છે. તેમજ એ જીવનાં કર્મથી બનેલાં છે. એ કર્મ પણ એ જીવે પૂર્વભવે તેવી યુક્તિ, પુરુષાર્થ અને જડતા સહારાથી સરજેલાં ..

આમ માનવું પડે કે એ પુદ્ગલો પાછળ જીવ અને કર્મ કામ કરી રહ્યાં છે. એ જ રીતે જમીનની અંદરની તેવી તેવી માટી, ધાતુઓ, પાવાણુ તથા પાણી, અગ્નિ અને વાયુનાં સર્જન પાછળ જીવ અને એનાં કર્મ કામ કરી રહ્યાં છે. ત્યાં ઉપનિષ્ઠાનમાં જીવો પોતપોતાના કર્મના હિસાબે દાખલ થાય છે અને પોતાને યોગ્ય ખોરાક મળવાથી કર્માનુસાર વિચિત્ર શરીર બને છે. એનું જ નામ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વનસ્પતિ વગેરે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ જગતમાં થતાં સર્જનો પાછળ જીવ અને જડ એ જો તત્ત્વ કામ કરી રહ્યાં છે. જીવને પોતાના કર્મ ને ગવવાનું તેવા તેવા શરીર દ્વારા થાય

લાગણીઓ, [દા. ત. વનસ્પતિકાયમાં પણ લાય, લંબળ, મોહની લાગણીઓ] મૂઢતા તેમજ કાયિક પ્રવૃત્તિ વગેરે દ્વારા નવાં નવાં કર્મની રજ ચોંટે છે. એ કર્મને વિપાક થતાં વળી તેવાં તેવાં સર્જન થાય છે. જીવ એક શરીરમાંથી ત્રીજું; આમ સમસ્ત વિશ્વની આવી વિચિત્ર ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

જીવના સહારા વિના એકલા જડતાં પણ સર્જન થાય છે. (દા. ત. સંધ્યાનાં રંગ, મેઘના ગર્જન શબ્દ, વરાળ, ધૂમાડો, છાયા, અંધકાર, અદૃશ્ય અણુમાંથી મોટા મોટા સ્કન્ધ ઇત્યાદિ) વિશ્વમાં આ બધું સર્જન-સંચાલન અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે.

કોઈપણ કાર્ય કારણ-સામગ્રી વિના બની શકે જ નહિ. એટલે ક્યારેક પહેલાં આ વિશ્વમાં કશું જ નહોતું અને પછી જીવ અને જડ અચાનક કુટી નીચળ્યાં અગર એકલો જડ પદાર્થ પહેલાં હતો અને પછી જીવ પદાર્થ નવો જ બની ગયો, અગર જીવ તદ્દન ચોંખ્યો હતો અને એકાએક શરીર ધારણ કરવા લાગ્યો, આવું કાંઈ ઘટી શકે જ નહિ. કાર્ય અને એટલે પૂર્વ કારણો હોવાનું માનવું જ પડે. એ કારણોને પણ ઊંચા થવામાં એના પણ કારણ માનવા જ પડે. આમ ક્યારેય તદ્દન પ્રાથમિક શરૂઆત નથી થઈ પરંતુ પૂર્વપૂર્વ કારણ વિચારતાં અનાદિ કાળથી આ ઘટમાળ ચાલી આવનારી માનવી પડે.

□ જીવનનું સ્વરૂપ :

હવે આપણે એ વિચારીએ કે આપણે કોણ છીએ ? પૂર્વે શું હતા ? અને આપણું અધઃપતન-ઉત્થાપન શી રીતે ?

અગાઉ કહ્યું તેમ આપણું આ દેખાતું શરીર આપણાં જીવનું શરીર છે. જીવના પેતાના પૂર્વ કર્મને અનુસાર તેનું નિર્માણ અને વર્ધન થયું છે. આયુષ્ય કર્મની પૂર્ણાહુતિ સુધી આ શરીરમાં આપણા જીવને એકમક થઈને રહેતું પડે છે. શરીરમાં જીવ છે અને જીવ પર એનાં કર્મ છે માટે જ શરીર મનમાની રીતે હાલે છે, ચાલે છે, કામ કરે છે. આંખ જુએ છે. કાન સાંભળે છે. જીભ ચાખે છે, તેમજ એકલી રોટલી ખાવા છતાં એમાંથી લોહી માંસ, હાડકાં કેશ, નખ, રક્ત, મળ-મૂત્ર આ બધા રૂપે વિચિત્ર પરિવર્તન થાય છે. જીવ અને કર્મની શક્તિ-સહકાર વિના એકલા શરીર અને રોટલીની તાકાત નથી કે આણું બધું બનાવી શકે જ્યાં સુધી શરીરમાં જીવ બેઠો છે એ સુધી જ આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. મડદામાં આમ તું કશું જ નથી થતું, નહિતર શરીર તો એ પણ છે.

માતાના પેટની અંદર પણ, માતાનો ખાવા-પીવા સિવાય કોઈ પ્રયત્ન ન હોવા છતાંય, વ્યવસ્થિત રીતે બાળક તૈયાર થાય છે, એ બાળકના જીવ અને કર્મના લીધે જ થાય છે. માટે તો એક જ માનના બે બાળકોના શરીર, વર્ણ, આકૃતિ સ્વર તથા બીજી ખાસિયતોમાં ય ફરક પડે છે, આથી કલિત થાય છે કે આપણે જીવ છીએ. જીવ અનાદિ (અનંત) કાળથી કર્મબંધ કરે છે, શરીરમાં પૂરાય છે, ત્યાં કર્મ કરે છે.

વળી આ જીવે અનંતાનંત કાળ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય વન-સ્પન્નિકાયમાં કાઢ્યો. ત્યાં અનંતીવાર જન્મમરણ કયાં! અગાઉ કહી ગયા તેમ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ અને આહારગ્રહણ

જુનાં કર્મ લોગવવાં, નવાં ઊભાં કરવાં, એ કર્મથી નવાં શરીર બનવાં વગેરે ચાલ્યા કર્યું.

આ કર્મ સારા-નરસા (પુણ્ય-પાપ) એમ બે પ્રકારે હોય છે. ક્યારેક કંઈક પુણ્યશક્તિ વધતાં, વનસ્પતિકાયમાંથી બહાર નીકળી પૃથ્વીકાયાદિપણું પામ્યો. તેમાંય ઉપર-નીચેની ચોનામાં જન્મ મળતાં બેઈન્દ્રિયપણું, ત્રીન્દ્રિયપણું (તેઈન્દ્રિય-પણું) ચૌરિન્દ્રિયપણું, પંચેન્દ્રિયપણું, વગેરેમાં ભટકવાનું થયું. વચમાં એકેન્દ્રિયપણું પણ પામતો ગયો. પાપ વધતાં નીચે પડવાનું અને પુણ્ય વધતાં ઊંચે આવવાનું બન્યું. જીવની આવી રખડપટ્ટી અનંતાનંત કાળથી ચાલુ છે.

પ્રશ્ન : પુણ્ય શી રીતે વધ્યું ?

જવાબ : એક તો કર્મનો બહુ માર ખાધા પછી (અકામ નિર્જરાથી) કર્મલઘુતા થવાના કારણે સહજ શુભ-ભાવથી પુણ્ય વધે છે.

બીજું ધર્મ કરવાથી પુણ્ય વધે છે. એમાં આગળ આગળ પુણ્ય વધ્યે જ લાય એવો સહજભાવનો નિયમ નથી. કારણ મુજબ જ કાર્ય થાય. જીવ જેવો જેવો વર્તે તેવાં તેવાં પુણ્ય કે પાપ ઊભાં થાય છે.

ત્યાં બહુ માર ખાધા પછી કે અશુદ્ધ ધર્મ સેવીને ઊભાં કરેલા પુણ્યને લોગવવાનું આવે છે ત્યારે જીવ લગભગ પાપા-ચરણમાં પડી નવાં પાપ વધારી નીચે ગળડે છે. પણ જો શુદ્ધ ધર્મ આચરે તો તેથી વધેલી પુણ્યાર્થ લોગવવાની આવે. ત્યારે ફરી ધર્મ સૂઝે છે, પુણ્ય વધે છે, અને આગળ વધે છે. એમાં વળી જો મોહમૂઢ બની ભૂલે તો નીચે ગળડે છે.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ ધર્મ શું છે?

જવાબ : વીતરાગ સર્વજ્ઞ બનેલા તીર્થંકર ભગવંતે કહ્યો હોય તે શુદ્ધ ધર્મ છે. કેમકે સર્વજ્ઞ હોવાથી તે જો કાળની પરિસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નીહાળે છે. અને વીતરાગ હોવાથી જૂઠાં ભોલાવનારા કારણો રાગ દ્રેષ વગેરે એમને છે નહિ. તેથી જીવ, અજીવ, વગેરે તત્ત્વો કયાં કયાં અને જીવની અવનતિ-ઉન્નતિ કેમ થાય છે, તથા ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તે બરાબર જોયા પ્રમાણે જ કહે છે.

એ એવો ધર્મ બતાવે છે કે જેના સેવનથી, જેની આરાધનાથી પ્રત્યક્ષમાં પણ દોષો, દુષ્કૃત્યો અને આર્તધ્યાત્મ ઘટી આત્મામાં ક્રમસર વિકાસ થતો દેખાય, આંતરિક સાચી સુખશાંતિ વધે, તેમ જ ભવાંતરે ય સફળતિ અને આરાધનાની સારી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય અને ત્યાં અધિક ધર્મ-આરાધના કરતો જીવ આગળ વધે.

આ શુદ્ધ ધર્મનો પ્રારંભ વૈરાગ્યથી થાય છે. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે નફરત, અનુચિત કંટાળો, ભય, બ્યથા.

મનને એમ થાય કે ‘આ વારંવાર જનમવું-મરવું એ શું? આ શરીરરૂપી પુદ્ગલના લોચા મેળવવા ને એને વધારવાની જ વેડ કરવી, પાછાં એ જોવાઈ તો જવાના જ, તોય જીવનમાં અનેકાનેક પ્રકારની જડની શુક્રામી ક્યાં કરવી? અને એવી શુક્રામી કરવાથી સરવાળે શું, તો કે અગ્નીથી ટીકામીસ થાઓ. મરીને ચાલ્યા જાવ. આ બધું શું? શું વિટંગળા જ સંસાર? કેવો આ સંસાર? સંસારનાં શું આવના જ તકલાદી સુખ? આમાંથી કેમ છટાય?’

—આમ સંસાર પર, સંસાર-ભ્રમણ પર નફરત જાગે, અરુચિ થાય, ઠંડાળો આવે અને એમાંથી છૂટવા દિલ તલસે; એનું નામ વૈરાગ્ય.

જડ પદાર્થોની ધાંધલથી ભર્યા સંસાર ઉપર નફરત ન થાય ત્યાં મુખી અંતરાત્મા પર અને અંતરાત્માને જડથી નિવૃત્ત કરવા પર દૃષ્ટિ જ જશે નહિ. દૃષ્ટિ જ ન જાય તો ધર્મ પણ શા માટે કરે ?

અલગત અંતરાત્મા પર દૃષ્ટિ વિના પણ પૈસા-ટકા કે દુન્યવી સુખ-સન્માનના જ લક્ષવાળો છવ પણ એ પૈસાદિ માટે ધર્મ કરતો દેખાય છે, ધર્મ સાથે સુખના સોદા કરે છે, પરંતુ એ કંઈ ધર્મ નથી. ધર્મ સંસારના સુખ માટે કરવાનો નથી, ધર્મ તો સંસારરૂપી પાંજરામાંથી છૂટવા માટે કરવાનો છે. ધર્મથી સુખભરી સફળિતિ મળે એ પણ સંસારથી છૂટવાનો માર્ગે લઈ જનારી સામગ્રી છે. એ સારું આત્માનું લક્ષ જોઈએ, એ લક્ષ તો જ આવે કે જો જડમાત્રના બાંધન પર નફરત છૂટે, માટે જ શુદ્ધ ધર્મની શરૂઆતમાં જડ બાંધન-મય સંસાર પર વૈરાગ્ય જોઈએ, વૈરાગ્ય આવે એટલે સાચી મોક્ષરુચિ આવે.

પ્રશ્ન : આવો ધર્મ ક્યારે મળે ?

જવાબ : છવનો આ સંસારમાંથી છૂટકારો (મોક્ષ) પામવા પૂર્વના એક પુદ્ગલ-પરાવર્તન કાળમાં જ ધર્મ મળે છે. એ છેલ્લો અર્ધાત્ પરમ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ ચાને ચરમાવર્તકાળ કહેવાય છે. (અસંખ્ય વર્ષ = ૧ પદ્યોપમકાળ. ૧૦ કોટાકોટિ પદ્યોપમકાળ = ૧ સાગરોપમ, ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ = ૧ કાળચક્ર, અનંતા કાળચક્ર = ૧ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ).

ચરમાવર્તકાળ પૂર્વે અ-ચરમાવર્ત કાળમાં શુદ્ધ ધર્મ મળતો જ નથી. કેમકે ત્યાં વૈરાગ્ય, આત્મદૃષ્ટિ કે મોક્ષદૃષ્ટિ આવતી જ નથી. ત્યાં તો માત્ર જડનો મોહ, ક્રોધાદિ કપાયો, મિથ્યામતિ, હિંસાદિ પાપો અને લવાભિનંદિતા વગેરેમાં નિર્ભીકપણે રૂળારૂળ રહેવાનું, અને નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવ, એ ચાર ગતિઓમાં રખડ્યા કરવાનું; આ જ બને છે. એમાં પણ બેઇન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિયપણા સુધીની અવસ્થા જે ત્રસપણું કહેવાય, તેમાં વધુમાં વધુ ૨૦૦૦ સાગરોપમ સુધી જ ટટ્ટી શકે. એટલે એટલા કાળમાં જો મોક્ષ ન થયો તો છેવટે એટલા કાળ પછી તો એકેન્દ્રિયપણામાં ઉતરવું જ પડે. ત્યાં વળી વધુમાં વધુ કદાચ અનંતોકાળ અનંત કાળચક્ર પણ નીકળી જાય; તે પછી જીવ જીવે ત્રસપણામાં આવે! એમાં ૪ ૨૦૦૦ સાગરોપમ સુધીમાં મોક્ષ ન પામ્યો તો એટલા કાળના ત્રસપણામાંથી કે કદાચ એની પહેલાં પણ પાછું એકેન્દ્રિયપણામાં ઘસડાઈ જવાનું થાય. અનંતાનંત કાળમાં આવું અનંતવાર બને એમાં નવાઈ નથી.

વાત આ છે કે અ-ચરમાવર્ત કાળમાં જીવને આ મા તરફ કોઈ દૃષ્ટિ જ નહિ. સંસાર પર વૈરાગ્ય નહિ, પાપનો ખરેખર ભય નહિ. આ બધું ચરમાવર્ત કાળમાં જ થાય. ત્યાં પાપ શરૂઆતમાં ચ થાય, પછીથી ચ થાય, વચમાં ચ થાય કે લગભગ છેડે પાપ થાય.

પ્રશ્ન : આત્માની ઉન્નતિ અર્થાત્ ધર્મમાં આગળ પ્રગતિ અંગે જૈન દર્શન શું કહે છે ?

જવાબ : અત્તી એટલું સમજી લેવાનું છે કે પૂર્વે કહ્યું તેમ અનંદિકાળથી સુદૃઢ વનસ્પતિદાયપણામાં જ જન્મ-મરણ કરતા જીવને ભવિન્યાતના યોગે બહાર નીકળવાનું

થાય છે. અને પૃથ્વીકાયાદિ યોનિઓમાં ફરવાનું થાય છે. એમાં બે જાતના જીવ હોય, એક લઘ્ય, એટલે કે મોક્ષ પામવાની લાયકાતવાળા જીવ. અને બીજા અલઘ્ય એટલે કે મોક્ષ પામવાની લાયકાત વિનાના જીવ. અલઘ્ય જીવનો કદી મોક્ષ થાય જ નહિ. તેથી તેના માટે ક્યારેય ચરમાવર્તકાળ જ આવે નહિ. અલઘ્ય એવા પણ લઘ્ય જીવો છે કે જેમને યોગ્યતા છતાં કદી મોક્ષ માર્ગ આરાધવાની સામગ્રી જ મળતી નથી તેથી એમને પણ ક્યારેય ચરમાવર્તકાળ આવતો નથી. આવા લઘ્ય જીવો જાતિલઘ્ય કહેવાય છે.

ખાડીના લઘ્યને ચરમાવર્તકાળ મળે. પણ મુખ્યત્વે કાળના સહારાથી મળે; અર્થાત્ એટલો કાળ પસાર થયા પછી જ મળે. કાળના સહારાથી ચરમાવર્તમાં આવ્યા પછી હવે જીવને શુભકર્મ-પુણ્યાર્થનો સહારો મળે તો પાંચેન્દ્રિયપણું વગેરે મળે અને ત્યાં પુરુષાર્થ કરે તો ધર્મ પામે, આમ ભવિતવ્યતા કાળ, સ્વભાવ, કર્મ અને પુરુષાર્થ આ પાંચ કારણ કામ કરી રહ્યા છે. એમાં સારો મનુષ્ય ભવ વગેરે અને દેવ-ગુરુ-ધર્મનાં સંયોગ શુભ કર્મના મળ્યા પછી હવે ચરમાવર્તમાં જ ધર્મદષ્ટિ જાગે અને ધર્મ રૂપે ધર્મ થાય પરંતુ તે જીવને પોતાને ધર્મદષ્ટિ જગાવવી હોય અને ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો જ એ જાને-એનો અર્થ એ કે પહેલાં ચાર કારણ તે અનુકૂળ થઈ ગયા છે હવે પુરુષાર્થ કરવાનો ખાડો રહે છે. પુરુષાર્થ કરે તો ધર્મદષ્ટિ-ધર્મપ્રવૃત્તિ ઊભા થાય અર્થાત્ આત્મા પોતાની પુરુષાર્થ શક્તિથી ધર્મદષ્ટિ ઊભી કરે છે, ને એ જ શક્તિથી ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે; પણ નહિ કે ભવિતવ્યતાદિથી ધર્મદષ્ટિ-ધર્મપ્રવૃત્તિ આવે.

પુરુષાર્થ કરનારો જીવ કઈ રીતે આગળ વધે છે, એનો કમ જુદી જુદી અપેક્ષાએ વિચારીએ.

□ ધર્મવૃક્ષ :

ધર્મને એક વૃક્ષ કહીએ તો ધર્મળીજ પહેલાં આત્મ-ક્ષેત્રમાં વવાવું જોઈએ. આ ધર્મળીજ એટલે ધર્મ-પ્રશંસા, ધર્મ-આકર્ષણ.

ળીજને ધર્મ કરતા જોઈને, (દા. ત. કોઈની તપસ્યા, કોઈનું મહાન દાન વગેરે) “અહો! કેવો સુંદર પ્રયત્ન! કેવી ઉત્કટ આરાધના!” એવી જે પ્રશંસા થાય તે ધર્મ-ળીજ છે.

કેવળ રંગરાગ કે પૈસા ટકાના પૂજારીને તો એમ લાગશે કે “આ શી મૂર્ખાઈ! તપથી રંગરાગ ગુમાવે છે! અને પૈસા ફોગટ ફેંકી દે છે!”

ત્યારે જેને રંગરાગ અને પૈસા-ટકાનો પક્ષપાત કંઈક ઘટ્યો હોય તેને જ ળીજના દાન, તપ વગેરે પર આકર્ષણ થાય, ધર્મપ્રશંસા થાય, ‘અહો! કેવો સુંદર ધર્મ!’ એ જ ધર્મળીજનું વાવેતર ગણાય પછી પોતાને ધર્મ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા થાય, રુચિ જાગે એ અંકુર કુટ્યો કહેવાય. આગળ એ સાંભળવા સમજવાનું મળે, સમજે, એ કદિ કહેવાય. એના પર શ્રદ્ધા થાય, આચરણ કરાય, અને એ રીતે વિકાસ કરતાં કરતાં ઈવટે ધર્મ આત્મ-સિદ્ધ થાય, એ જધું ડાગ, પત્ર, પુષ્પ અને પાકા ફળ સુધી પહોંચ્યા ગણાય, ધર્મ આત્મ-સિદ્ધ થતાં તીવ્રરાગદ્વેષ, એના પર કેવળજ્ઞાન, ને એના પર મોક્ષ અવસ્થા સિદ્ધ થાય.

અર્થાત્ દાન, તપ વગેરે કોઈપણ ધર્મસિદ્ધ કરવા

મટે પહેલું તે તે ધર્મનું ણીજ -વાવેતર જરૂરી છે અર્થાત્ । તે ધર્મની પહેલાં તેા શુદ્ધ પ્રશંસા, શુદ્ધ આકર્ષણ જરૂરી છે. એનું નામ ધર્મબીજનવાન. પછી તે તે ધર્મની રુચિ-શ્રલિલાવા ડૂપી અંકુર વગેરે પ્રકટ કરી આગળ તે તે ધર્મ-લક્ષ વધારતાં તે ધર્મસિદ્ધિડૂપી કૃણ આવે.

ધર્મપ્રશંસાની આ વસ્તુ તેા અસર્વજ્ઞોના ધર્મોમાં હોવાને પણ બને છે, પણ ત્યાં સાચી ધર્મશ્રદ્ધા નથી મળતી. એમાં કોઈક જન્મમાં પોતે મિથ્યા આશ્રહ વિનાનો બન્યો હોય અને એમાં એને સર્વજ્ઞ કહેલા સત્યધર્મનું શ્રવણ મળી નય અને એ સાંભળી ચમત્કાર લાગે કે ‘અહો ! કેટલો પ્રચોટ, સચુક્તિક-સપ્રમાણ અને એકાન્તે આત્મહિતકર ધર્મ ! આ જ સત્ય ધર્મ છે, સત્ય મોક્ષમાર્ગ છે. આનાં જ તત્ત્વ એ સત્ય તત્ત્વ છે.’ - એવી શ્રદ્ધા થાય તેા એ મૂળ ધર્મ પ્રશંસાડૂપી ણીજ પર અંકુરો, કંદ, ડાળ, પત્ર, પુષ્પ વગેરે ધર્મને સમ્યગ્દર્શન ધર્મ ડૂપી બોધિડૂપી કૃણ આગ્યું કહેવાય. હવે આ સદ્ધર્મ - શ્રદ્ધા, સત્ - તત્ત્વ - શ્રદ્ધા કે જેને સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે, એ ણીજ બને છે. એના પર સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ આદિત્વ, સમ્યક્ તપની સાધના થાય તેા છેવટે મોક્ષ કૃણ આવે છે.

□ મોક્ષમાર્ગ :

મોક્ષમાર્ગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તેા ધર્મ એટલે મોક્ષ પ્રમાણનાર સમ્યગ્ દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્ આચરણ. અગાઉ કહ્યું તેમ ચરમાવર્તમાં જ્યારે આત્મા તરફ કંઈક પણ દૃષ્ટિ નય છે અને જડતા રંગરાગની જ એક માત્ર લે લેશ્યા હતી તે મોળી પડે છે, ત્યારે હ્રુવ ન્યાયસંપન્નતા, કૃતજ્ઞતા, દયા, રોપકાર વગેરેનું સેવન કરતો થાય છે. આ સેવન વાસ્તવિક

મોક્ષમાર્ગ તરફ (યાને સમ્યગ્દર્શનાદિ તરફ) લઈ જતારે હોવાથી માર્ગાનુસારી જીવન કહેવાય છે, અથવા સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ કહેવાય છે.

આ ગૃહસ્થ ધર્મને સેવતાં સેવતાં સદ્ગુરુનો યોગ થાય તથા સર્વજ્ઞ-કથિત વાસ્તવિક તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગ સાંભળવા-સમજવા મળે, ને જોના પર શ્રદ્ધા થાય, ત્યાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એમાં પછી વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંત ભગવાનની પૂજાલક્ષિત, સંસારત્યાગી અહિંસાદિ મહાવ્રતધારી અને જિના-સાપ્રતિબદ્ધ સાધુ મહાત્માની લક્ષિત તથા સર્વજ્ઞની વાણીનું શ્રવણ, તીર્થયાત્રા, અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાના મંત્રનું સ્મરણ, બપો વગેરે સમ્યગ્દર્શનની કરણી કરે છે.

અને ત્યારબાદ આગળ વીર્યોદ્ધાસ પ્રગટ કરી હિંમ્મા બૂઠ વગેરે પાપના સ્થૂણ ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાંચ આયુષ્યત ગ્રહણ કરે છે અને જોની સાથે ત્રણ ગુણુત્તમ, ચાર શિક્ષાત્મક તથા શ્રાવકપણાની બીજી કરણી કરતો જીવ જિંચો આવે છે.

એમાં વૈરાગ્ય અને વીર્યોદ્ધાસ વધતાં સાંસારિક સર્વ સંજોધાનો ત્યાગ કરી સૂક્ષ્મ કોટિની અહિંસા, સત્ય વગેરેના મહાવ્રતો સ્વીકારી મુનિ બને છે એમાં જ્ઞાનાચાર વગેરે પંચાચારનું પાલન કરી સર્વ ધર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ પામે છે.

જીવને આ બધી આત્માની ઉન્નતિ કરતાં અનેક ભવ જાગે છે. નિશાળના ધોરણોની જેમ અનેક જન્મોમાં પ્રગતિ કરતાં કરતાં છેવટે કોઈ મનુષ્ય ભવમાં ઉન્નતિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાનું બને છે. કોઈ ભવમાં ભૂત કરી બેસે તો પાછો અવનતિ પળ પામે છે, ત્યાં પાછી ઉન્નતિની ફરીથી મહેનત કરવી પડે છે.

માટે ખીલત નીચી કોટીના શુધ તરફ અરુચિ, દ્રેષ ન કરતાં તેમજ જાત માટે જોટી ચિંતા, ભ્રાણા ન સેવતાં, એક માત્ર ધર્મસાધના, યોગસાધના, ને યોગ્યતા-સાધનામાં લક્ષ રાખી મન-વચન-કાયાથી પુરુષાર્થ કરવો.

હવે ખીલત પ્રકરણમાં તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગનો કંઈક વિસ્તારથી વિચાર કરીશું.

□ પ્રશ્નો □

૧. જગતનું સર્જન અને સંચાલન શી રીતે ચાલે છે?
૨. જગતમાં પહેલું શું બન્યું, શુધ કે ભડ?
૩. આડની ઉત્પત્તિ દ્વારા શુધન સાબિતી કરો.
૪. શુધનનો ઇતિહાસ વર્ણવો.
૫. શુદ્ધ ધર્મ કયો અને સાથી?
૬. ધર્મ એ વૃદ્ધ કેવી રીતે? મોક્ષમાર્ગ સાથી?

જીવનમાં ધર્મની જરૂર

જીવનમાં જેટલી સુખની જરૂર છે તેના કરતાં કંઈગણી જરૂર ધર્મની છે, આ સુખ ધર્મથી જ મળે છે. ‘સુખ’ ધર્મોત્ક્રાંતિ દ્વારા ‘પાપાત્’ ધર્મથી સુખ, પાપથી દુઃખ-આ સનાતન સત્ય છે. ધર્મ પરલોકને તો સારો કરે છે એટલું જ નહીં, તે આ લોકમાં-જીવાતા જીવનમાં પણ સુખ આપે છે. તે આ રીતે —

સુખ અંતરના અનુભવની વસ્તુ છે, બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખ નથી. બાહ્ય સુખ-દાયક ચીજવસ્તુઓના ઢગલા હોય, પણ ચિત્ત જો કોઈ ચિંતાથી મગ્નનું હોય તો તેનાથી સુખ મળે જરૂર? ટુંકી છાંદવાળા માને છે કે સુખ ધનમાં છે, સુખ ખાન-પાનમાં છે, સુખ માનપાન અને મત્તા સાદ્યોમાં છે; પણ જગતમાં નેતૃત્વ દેખાય છે કે કેટલુંકની પાસે ધન-મંપત્તિ એવા દેવા છતાં તેઓ

વધારે સુખી છે, અને જેમની પાસે તે અદળક કે પૂરતા છે તેમના જીવનમાં જરાય સુખ-શાંતિ નેવા નથી મળતા.

સુખ ધન-સંપત્તિનો ગુણ હોય તો તો જેટલા ધન-સંપત્તિ વધુ, તેટલો વધુ સુખનો અનુભવ થાય. સુખ જ્ઞાન-પાનનો ગુણ હોય તો જેટલા જ્ઞાન-પાન વધુ થાય તેટલું વધુ સુખ લાગવું જોઈએ. પણ અનુભવ જુદો થાય છે. એક જે લાડુ ખાતાં સુખ ધાય છે પણ વધુ ખવાઈ બચે તો ઉઠી જેવું થાય છે; જીવને અ-સુખ લાગે છે. એક પની કરીને જે સુખ લાગે છે તે સુખ જો ત્રણ પની કરવાથી સુખ વધવાને બદલે ઉઠું ધરી બચે છે.

તો શું આને સુખ કહેવાય ?

ખીણ રીતે વિચારીએ. એક જ વસ્તુ એકવાર સુખરૂપ લાગે છે અને એ જ વસ્તુ ફરીવાર દુઃખરૂપ લાગે છે. તો શું કોઈ ચીજ વસ્તુમાં ચોક્કસપણે દુઃખ જ છે કે સુખ જ છે એમ કહેવાય ખરું ? ના. ન જ કહેવાય.

સુખ એ બાહ્યવસ્તુનો ધર્મ નથી; એ તો આત્માની ચીજ છે. પરંતુ એ ત્યારે જ અનુભવાય છે કે ત્યારે હૈયે કોઈ ચિંતા ન હોય, મનમાં કોઈ બચ ન હોય, અંતરમાં ન કોઈ સંતાપ હોય ન કોઈ અજાણ હોય. મન-હૈયું-અંતર નિશ્ચિંત, નિર્ભય, શાંત, આત્મામાં મસ્ત હોય તો જ સુખનો સાચા સુખનો અનુભવ થાય.

ધર્મ આવું સુખ આપે છે, ધર્મ એવી સ્થિતિ ઊભી કરી આપે છે કે જેથી વનવગડામાં કંકડીને ભૂખ લાગી હોય અને માત્ર સૂકો રોટલો જ ખાવા ગળે, તોય એ ખાવામાં મહાઆનંદ આપે. તેવી રીતે ધર્માત્માને દુઃખથી સામાન્ય

સંજોગોમાં પણ મહાન આનંદ રહે છે; જેમકે સાધુ-મહર્ષિને ઉપરાંત ધર્મ એવા પુણ્યના થોડા આપે છે કે એ જીવને પરલવમાં સારી દેવ-મનુષ્યાદિ ગતિ, સારું ક્ષણ, આરોગ્ય, ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ અને ધર્મ-સામગ્રી આપે છે. આલોક અને પરલોકમાં સુખ જોઈતું હોય તો ધર્મ આરાધવાની ખાસ જરૂર છે. કહ્યું છે કે :—

વ્યસનશતગતાનાં કલેશરોગાતુરાણાં,
મરણલયહતાનાં દુઃખશોકાર્દિતાનામ;
જગતિ ખડુ વધાનાં વ્યાકુલાનાં જનાનાં,
શરણમશરણાનાં નિત્યમેકો હિ ધર્મ :

ભાવાર્થ : સેંકડો સંકટ પ્રાપ્ત થયેલાને, કલેશ અને રોગથી ખીડતાને, મરણના લયથી વિહ્વળ બનેલાને દુઃખ-શોકથી દુઃખિતને, અનેક પ્રકારે આકુળ-વ્યાકુળ લોકોને અને નિરાધારને, જગતમાં હંમેશા ધર્મ જ એક માત્ર શરણભૂત છે.

જીવનમાં ધર્મની જરૂર એટલા માટે પણ છે કે જીવ પોતાના પ્રત્યે જીવનના તરફથી પાપવર્તાવ નહિ પણ ધર્મ વર્તાવ જ ઈચ્છે છે. દા તઃ દરેક ઈચ્છે છે કે કોઈ મારી દિંસા ન કરે, મારા તરફ દયા-સ્નેહ-ઉદારતાથી વર્તે, મારી આગળ ચૂક ન બેસે, મારી વસ્તુની ચોરી ન કરે, મારી પાની તરફ ખરબ નજરથી ન લુપ્તે...વગેરે...તો પછી પીત્તલે પણ એવું જ ઈચ્છતા હોય છે. આથી વર્તાવ પાપને

નહિ, પણ ધર્મનો જ જરૂરી છે, એ સિદ્ધ થાય છે, એટલે જીવનમાં ધર્મ જરૂરી છે.

□ પ્રશ્નો □

૧. મુખ્ય બાહ્ય પદાર્થોમાં કેમ નહિ?
૨. ધર્મથી મુખ્ય કેવી રીતે?
૩. જગત સાધેના આપણા સંબંધથી ધર્મ કેવી રીતે સાબિત થાય?

ધર્મ પરીક્ષા :

હિંસા વગેરે છોડવા...

આમાં જ્ઞાનદિતુ વિધાન છે અને હિંસાદિનો નિષેધ છે.
ત્રીજી વાત :- વિધિ-નિષેધને અનુકૂળ અર્થોત્ પુષ્ટ કરતાર આચાર-અનુષ્ઠાન ને ધર્મમાં ફરમાવ્યા હોય તે ધર્મ 'હેદ્' - પરીક્ષામાં પાસ કહેવાય. હા. ત.-

પહેલાં નિષેધ તો ક્યો કે 'કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી.' પછી અનુષ્ઠાન તરીકે કહ્યું કે 'પશુને મારીને યજ્ઞ કરવો.' તો આ કંઈ નિષેધને અનુકૂળ ન થયું, ઉદ્ધૃત; હિંસાના નિષેધનો ભંગ કરનારું થયું. જૈન ધર્મમાં આવું નથી; કેમકે જૈન ધર્મમાં ગૃહસ્થ કે સાધુ માટે જે આચાર-અનુષ્ઠાન બતાવ્યા છે, એ વિધિ અને નિષેધની સાથે સંગત છે, પોષક છે.

સાધુ માટે કહ્યું 'સમિતિ ગુપ્તિ પાળો, અર્થાત્ જીવ-રક્ષા ધાય; વ્રતોની ચતના ધાય એ રીતે ચાલો, બોલો બેસો, બેઠો, બિશ્વા લો...' વગેરે. ગૃહસ્થ શ્રાવકને પણ સામાયિક, વ્રત, નિયમ, દેવગુરુ-ભક્તિ વગેરે અનુષ્ઠાનો એવાં બતાવ્યાં છે કે જે વિધિ-નિષેધથી સહેજ પણ વિરુદ્ધ તો જતાં નથી. ઉપરાંત વિધિ-નિષેધને અનુકૂળ છે.

ત્રીજી વાત :- ધર્મની તાપ-પરીક્ષાએ છે કે વિધિ-નિષેધ અને આચાર-અનુષ્ઠાન સંગત બની શકે એવા તત્ત્વ અને સિદ્ધાંત માન્ય હોવા જોઈએ. હા. ત. તત્ત્વ માન્યું કે એક, ગુરુ, બુદ્ધ. (આત્મા) એ જ તત્ત્વ છે. હવે જો એમ જ હોય તો વિધિ-નિષેધ કેમ ઘટે? નિષેધ એ છે કે :- "કોઈ પણ જીવને મારવો નહિ." જો આત્મા એક જ હોય.

ખીજો કોઈ આત્મા હોય જ નહિ; તો પછી હિંસા કોની? કોણ કોને મારે?

એવી જ રીતે ખીજ કોઈ એ તત્ત્વ માન્યું કે ‘આત્મા ક્ષણિક છે’ અર્થાત્ ક્ષણમાં નાશ પામે છે. ખીજ ક્ષણે ખીજો નવો આત્મા પેદા થઈ ક્ષણમાં નાશ પામે છે.’ હવે વિચારો, કે આત્મતત્ત્વ જો આવું ક્ષણિક હોય તો નિષિદ્ધ હિંસાના આનાવરણનું ક્ષણ અને વિહિત તપ-ધ્યાનનું ક્ષણ કોને મળે? કેમકે હિંસા કે તપ-ધ્યાન કરનાર આત્મા તો ક્ષણમાં નાશ પામ્યો. એટલે ક્ષણિકત્વ તત્ત્વ એવું માન્યું કે જેમાં મૂળ વિધિ-નિષેધ સંગત થતા નથી એમ, હવે જો એકાંતે નિત્ય જ હોય અર્થાત્ એનામાં કોઈ પણ ફેરફાર થાય જ નહિ તો પછી ક્ષણ લોગને માટે જરૂરી પરિવર્તનને અવકાશ જ ક્યાં રહેશે? જો એ નહિ તો વિધિ-નિષેધ કોને લાગુ થાય? નિત્ય હોવને નહિ. માટે આ તત્ત્વ-સિદ્ધાંતની માન્યતામાં વિધિ-નિષેધ અને આચાર-અનુષ્ઠાન સંગત ન બન્યા.

જૈનધર્મ કહે છે : ‘આત્મા અનંતા છે, વળી એ નિત્યાનિત્ય છે.’ તેથી વિધિ-નિષેધ અને આચાર તત્ત્વ-સિદ્ધાંતની સાથે સંગત બની શકે છે. આત્મા અનંત છે તેથી એકને ખીજની હિંસાનો પ્રસંગ હોઈ શકે છે. તેમ નિત્યાનિત્ય છે, એટલે જીવ, દ્રવ્ય તરીકે નિત્ય અને અવસ્થા (પર્યાય) તરીકે અનિત્ય છે, એટલે અવસ્થા બદલાય છે, તેથી ક્ષણ બેગવવા માટે ખીજ અવસ્થા આવી શકે છે.

-આમ જન ધર્મ ત્રણે-કપ-છેદ અને તાપની પરીક્ષામાં પાસ થવાથી સો ટકતા સોના જેવો શુદ્ધ છે. આ ઉપરથી ધર્મનું સ્વરૂપ શું હોઈ શકે તે સમજાશે

□ પ્રશ્નો □

૧. જગતના બલ્લભમાં ધર્મ કેવી રીતે તપાસેલો ?
૨. ધર્મની કપ-છેદ-તાપ પરીક્ષા વર્ણવો.
૩. સિદ્ધાંતનું આચાર કરતાં મદદન કેમ ?

વાના આચાર-વિચારનો, અને ખીજો વિભાગ છે, જાણવાનો અને માનવાના તરવોનો. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ એ ખતાવવું- જોઈએ કે આ વિશ્વ શું છે? વિશ્વવ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલે છે? એમાં જીવ સાથે કયાં તરવો જોડાયા છે? અને આચાર-વિચાર કયા કયા છે કે જે મોક્ષ તરફ પ્રયાણ શરૂ કરાવે અને એ પ્રયાણને અખંડ રાખે? સફળ બનાવે?

□ પ્રશ્નો □

૧. 'વિશ્વધર્મ'માં 'વિશ્વ' પદને જુદી જુદી વિભક્તિ સમાવી તેનાં અર્થ કરો.
૨. આજની વિશ્વ સમસ્યાઓ કેમ ઉકલે?
૩. ખતારો શોએ ખીજા જન્મમાં જૈન થવાનું કેમ પસંદ કર્યું?

વિશ્વ શું છે?

વિશ્વ શું છે? વિશ્વ ચેતન અને
જડ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે. જડ દ્રવ્યોમાં
પુદ્ગલ (Matter) ધર્મોન્નિશ્ચય
(Medium at motion) અધર્મો-
ન્નિશ્ચય (Medium of rest) આકાશ
(Space) અને કાળ (Time), ગણાય
છે. આ પાંચ દ્રવ્યોની વિગતે વિચારણા
પાછીના પ્રકરણોમાં કરીશું.

પ્રશ્ન : શું આ દ્રવ્યો સિવાય વિષુદ્ધ
શક્તિ વગેરે વસ્તુઓ નથી?

ઉત્તર : છે. પણ એ મુદ્દી વસ્તુઓ
નથી. વિષુદ્ધ શક્તિ ખજ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો
એક શુભ-ધર્મ છે. શક્તિ-શુદ્ધ-અવસ્થા
વગેરેને કોઈ આધાર જોઈએ. દા. ત.
પ્રકાશ-શક્તિનો આધાર દીપ્તિ. રત્ન વગેરે
છે, તે જે પ્રકાશશક્તિ દ્રવ્યરૂપ છે.
એટલે દ્રવ્ય સિવાય શક્તિ નામની કોઈ
વસ્તુ નથી.

પ્રશ્ન : તો ચૈતન્યને પણ જડ શરીરની જ એક શક્તિ ન મનાય ? કારણ ચૈતન્ય જડથી જુડે તો દેખાતું નથી. આ દૃષ્ટિએ વિશ્વ માત્ર જડદ્રવ્ય-મય જ રહ્યું છે તો ચેતન દ્રવ્ય સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કઈ રીતે મનાય ?

ઉત્તર : ચૈતન્ય એ ચેતન દ્રવ્યની જ ખાસ શક્તિ છે, ને ચેતન દ્રવ્ય સ્વતંત્ર દ્રવ્ય જ છે.

પ્રશ્ન : તો શરીરની જેમ ચેતન દ્રવ્ય કેમ દેખાતું નથી ?

ઉત્તર . ચેતન દ્રવ્યમાં વર્ણ, સ્પર્શ વગેરે શુષ્ક-ધર્મો નહિ હોવાથી આંખ વગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી તે દેખાતું નથી. અલગત આ ચેતન દ્રવ્ય શરીરમાં પ્રવિષ્ટ છે, ને શરીર નરને દેખાય છે એટલે ચેતન-દ્રવ્યમાં દેણધર્મ ચૈતન્ય, જ્ઞાન, રાગ ઈચ્છા, સુખ દુઃખ વગેરે શરીરમાં જ હોવાનો ભાસ થાય છે બાકી એ ચૈતન્યાદિ ધર્મ બેરેખર શરીરના ધર્મ નથી, પણ શરીરમાં પરાયેલા ચેતન દ્રવ્યના-આત્મદ્રવ્યના ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : ચૈતન્ય વગેરે ધર્મો શરીરના નથી એમ શા માટે ?

ઉત્તર : એટલા માટે કે શરીર જડ છે, એટલે તેમાં માટી લાકડું, પાથર વગેરે જડની જેમ વર્ણ, ગંધ રસ સ્પર્શ દોષ શકે છે; પરંતુ ચૈતન્ય, જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, વગેરે ધર્મ નહિ-તેનાં કારણો એ છે કે—

૧. વર્ણ-ગંધાદિથી વિલક્ષણ જ્ઞાન-સુખ-દુઃખાદિ શુભ-દુઃખ-સંવેદના રૂપ અનુભવાય છે, તેથી એ જડ-શરીરના ગુણ ન હોય.

૨. મરેલના શરીરમાં (મૃતદેહમાં) એ ધર્મો બિલકુલ જણાતા નથી.

૩. શરીરનાં ઘટક મૂળ દ્રવ્યો પાણી, માટી વગેરેમાં જ્ઞાનાદિ સહેજ પલ્લ નથી. દારૂનાં ઘટક દ્રવ્યો આટો, પાણી, ગોળ વગેરેમાં અશ્વેય મદ્યશક્તિ છે. એથી આ દ્રવ્યો ભેગા મળવાથી બનેલ દારૂમાં માદકશક્તિ જણાય છે.

૪. અહીં માટી યા અન્ન, પાણી વગેરેમાં અશ્વેય જ્ઞાન, બુધ્ધિ-હૃદય વગેરે ક્યાં છે ? તો એ અન્નપાણીથી બનેલા શરીરના એ ધર્મ કેવી રીતે જણાય ? માટે કહેવું પડે કે એ શરીરમાં જે એક અદૃશ્ય ચેતન દ્રવ્ય છે, એનો એ ધર્મ છે. રાખમાં બીનાશ શીતળતા, ચીકાસ વગેરે ધર્મ નથી; છતાં બીની રાખમાં એ દેખાય છે તો માનવું પડે કે એમાં પાણી બળ્યું છે, ને એના એ ગુણધર્મ છે. એમ શરીરમાં ચેતન-આત્મા લાગેલો છે, એના એ જ્ઞાનાદિ ગુણધર્મ છે. માટે જ શરીરમાંથી આત્મા નીકળી ગયા પછી એ મુલ દેખાતા નથી.

□ અનો □

૧. શક્તિ શી ચીજ છે ?

૨. ચેતન્ય-જ્ઞાન વગેરે ધર્મો શરીરના કેમ નહિ ?

૩. આત્મા ભૌતિક પદાર્થોથી બનેલો કેમ ન બતાવ ?

ખીલુ ક્રિયાઓ કરી શકે છે.

(૩) આપણે કદીએ છીએ કે એનો " જીવ " ગયો. હવે આમાં " જીવ " નથી. આ ' જીવ ' એ જ આત્મદ્રવ્ય.

(૪) શરીર વધે છે; ઘટે છે પણ આ શરીરના વધવા-ઘટવાથી જ્ઞાન, ઈચ્છા, સુખ-દુઃખ, ક્ષમા-નમ્રતા વગેરે ક્રિયાની વધ-ઘટ થવાનો નિયમ નથી. આ જ પ્રમાણ છે કે જ્ઞાનાદિ શરીરના ધર્મ નથી. પરંતુ આત્માના તે ધર્મો છે.

(૫) શરીર એક ઘર જેવું છે ઘરમાં રસોડું, દીવાન-ખાનું, બાથરૂમ. જોસરી વગેરે હોય છે પણ તેમાં રહેનારો માલિક કે ભાડૂત પોતે કંઈ ઘર નથી. એ તો ઘરથી જુદાં જ છે. તેમ શરીરની પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, પણ તે સ્વયં આત્મા નથી. આ માં વિના આંખ જોઈ શકતી નથી. કાન સાંભળી શકતા નથી. જીભ કોઈ રસ ચાખી શકતી નથી. આ બધાને કાર્યરત આત્મા રાખે છે. શરીરમાંથી આત્મા આવેલો ગયો તો એનું બધું જ કામ બંધ. માગી ગયો એટલે બગીચા ઉત્તરડા!

(૬) શરીર એ કાપડની જેમ ભોગ્ય વસ્તુ છે. એનું થયું હોય તો એને મારી શકાય છે, એને વધુ ઉત્તરડું પણ કરી શકાય છે. તેલ માલીશથી તેને સુંવાળું કરી શકાય છે. પ્રક્રિયાવદર વગેરે પ્રભાવનોથી તેને મુંઢવ અને મુશ્કેલીથી કરી શકાય છે. પણ આ બધું ફરતાર ફાણું જ શરીર પોતે નહીં. શરીરમાં રહેલો આત્મા જ આ બધું કરે છે.

(૭) શરીરની સ્વયં એક ઘરની જેમ જોવાની છે. તેને બહારનું અવશિષ્ટ બનાવવાનું ફાણું મારે કે પર્વાતનિર્મિત હર્મ સારું પરદેશથી ચાલી આવેલો આત્મા.

(૮) ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાન કરવાની સ્વતંત્ર શક્તિ નથી, કેમ કે મહદ્ થઈ ગયા પછી ઇન્દ્રિયો એની એ જ હોવા છતાં તે કશું જ કરી શકતી નથી. વળી આંખ, કાન વગેરે એક જીનથી તદ્દન જુદા હોઈ 'જે હું વાજિંત્ર ભેડું છું તે જ હું શખ્દ સાંભળું છું' આવું આવું અલગ અલગ અર્થથી અને દ્રવ્ય-શખ્દના ભેદનાર અને સાંભળનારનું એકીકરણ કરી શકે નહિ. તો એ જ્ઞાન અને એકીકરણ વગેરે કરનાર કો બુદ્ધ જ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. આવું એકીકરણ કરતે જે દ્રવ્ય તે જ સ્વતંત્ર આત્મદ્રવ્ય છે.

શરીર કોઈ એક ચીજ નથી. એ તો હાથ, પગ, મોં, માથું, છાતી પેટ વગેરેનો સમૂહ છે, એ કોઈ એક વ્યક્તિ નથી કે જે બધાનું એકીકરણ કરી શકે. માટે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે આત્મદ્રવ્ય માનવું પડશે.

(૯) કોઈ એક ઇન્દ્રિય નાશ પામ્યા પછી પણ એના દ્વારા થયેલ પૂર્વ અનુભવોનું સ્મરણ થાય છે. આ અનુભવ પછીના સ્મરણને કરનાર આત્મા જ હોઈ શકે; કેમ કે 'જેને અનુભવ તેને જ સ્મરણ' એવો નિયમ છે. ઇન્દ્રિય પોતે જ અનુભવ કરનાર હોત તો ઇન્દ્રિય તો વિનિષ્ઠ છે, તો સ્મરણ કોણે કર્યું ?

(૧૦) નવા નવા વિચારો, લાગણીઓ, ઇચ્છાઓ કરનાર, વાળી બોલનાર, ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવનાર તેમ જ હાથ-પગ વગેરે અવયવોના બલનચલન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર આત્મ જ છે. તે પોતે ધારે ત્યારે ચાલુ કરે અને ધારે ત્યારે બંધ આમ આ બધાનો સંચાલક આત્મા સિદ્ધ દ્રવ્ય છે.

(૧૧) 'આત્મા નથી' એ બોલવા પરથી જ પુરવા થાય છે કે આત્મા છે. વસ્તુ કયાંય પણ વિવિધમાન હોય એને

જ નિયેધ થઈ શકે, જહને અણુવ કહેવાય છે. હવે જો હવ જેવી વસ્તુ ન હોય તો અણુવ શું છે? જગતમાં ગ્રાહ્ય છે, જન છે તેથી જ અગ્રાહ્ય, અજન વગેરે કહી શકાય.

(૧૨) શરીરને દેહ, કાયા, કલેવર પણ કહે છે. આ બધા તેનાં પર્યાય શબ્દ-સમાનાર્થક બીજા શબ્દ છે. તે જ પ્રમાણે હવના પર્યાય શબ્દ આત્મા, ચેતન વગેરે છે. જુદા પર્યાય-શબ્દો, જુદી જુદી વસ્તુના જ હોય.

(૧૩) કોઈને પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય છે અને જો બધું સ્મરણ તેને પોતાના અનુભવ જેવું જ લાગે છે. આ તો જ બની શકે જો આત્મા શરીરથી જુદો હોય-સ્વતંત્ર હોય અને તે જ પૂર્વજન્મમાંથી આજન્મમાં આવ્યો હોય. નહિતર પૂર્વના શરીર દ્વારા થયેલા અનુભવ પૂર્વ શરીરનાશ સાથે નષ્ટ થયા, તે આ શરીરમાં યાદ શી રીતે આવે? એવું તે કંઈ બને કે અનુભવ કોઈ કદે અને તેનું સ્મરણ-અનુભવ સ્મરણ બીજા કદે? પિતાએ પરદેશમાં અનુભવેલું પુત્ર યાદ કરી શકતો નથી.

(૧૪) પ્રિય પણ આત્મા ધંધા માટે જતો કરાય છે. અને પ્રિય પણ એક ધંધા મૂદી પૈસા મેળવીને ધંધા કરાય છે. જો પ્રિય પણ પૈસા વધુ પ્રિય પુત્ર-પરિવાર માટે બચી નાંખાય છે અને જો જ પ્રિય પુત્ર-પરિવારને પણ એવા અવસરે બચતા પરમાં છોડીને અટપટ પોતાનું શરીર બદલ કાઢી લેવાય છે. મતલબ કે પોતે બદલ નીકળી જાય છે.

આમ કેમ? કહો, વધુ પ્રિય બાપર એનાથી એણે પ્રિય જતું કરાય છે માટે, પુત્ર-પરિવાર પ્રિય છે પણ પોતાનું શરીર વધુ પ્રિય છે તેથી શરીરને અટીં બચાવી લેવા શરીર કરતાં એણે પ્રિય પુત્રાદિને જતા કરાય છે. ત્યાર પછી કાલ

કે અવસરે અપમાનાદિ કારણે કોઈ આપઘાત કરી શરીર જતું કરે છે તે કઈ પ્રિય વસ્તુ માટે? એનો જવાબ એ છે કે આપઘાત કરી શરીર જતું કરનાર પોતાના વધુ પ્રિય આત્માને અપમાનાદિ દર્શનના મોટા દુઃખથી બચાવી લેવા એ વિચારે છે કે ‘મર્યા પછી મારે આ દેખવું નહિ મેં હાઝવું નહિ.’

(૧૫) જમનારો વધુ પીરસવા માગતાને કહે છે, ‘રહેવા દો નાખવું. હવે હું વધુ ખાઉં તો મારું શરીર ખગડું એ ‘મારું’ કહેનારો આત્મા સાબિત થાય છે જો શરીર જ કહેનારું હોત તો એમ કહેત કે ‘હું વધુ ખાઉં તો હું ખગડું.’ એમ ડોક્ટરને ય એવું કહેવાય છે કે ‘ડૉ. જુઓને રાતના મારું શરીર ખગડયું છે’ પણ એમ નહિ કે ‘રાતના હું ખગડયો છું’

આ જુવે છે અને સુખ-દુઃખ અનુભવે છે જો કેણ? આત્મા. વાકાલા એવા પોતાના જીવને આ શરીરથી જોવાતા દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા આ શરીરનો ત્યાગ અર્થાત આપઘાત કરે છે. એ આત્મા જ વધુ પ્રિય હોવાનું સૂચવે છે. આમ આત્મા જીવ શ્રદ્ધ પ્રેમ પાત્ર રૂપે અને જડથી તદ્દત મુક્તો એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

□ પ્રશ્નો □

૧. આરાકમાંથી ખતનાં લોટી માંત્ર વગેરે પરથી આત્મા શી રીતે સાબિત થાય?
૨. શરીર એક ઘર કેવી રીતે?
૩. ઈન્દ્રિયો પરથી આત્મા પુરવાર કરો.
૪. અતિ પ્રિયના મર્ચિત પર આત્મા કેમ સિદ્ધ થાય?

સંસરણુ કરે છે, એ સંસરણુનું એટલે જ નામ 'સંસાર.'

(૩) આત્મા વિવિધ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિથી કર્મ (પુણ્ય-પાપનું) ઉપાર્જન કરે છે. આત્માએ વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ કરી એટલે એને કર્મ ચોંટે જ છે. માટે આત્મા કર્મનો કર્તા છે.

(૪) આત્મા કર્મનો હોકતા છે. જેમ નોકરી કરનારને જ પગાર મળે છે તેમ જે કર્મનો કર્તા છે એને જ પોતાના ઉપાર્જેલા કર્મના ફળ ભોગવવા પડે છે, બીજાને નહિ. એમ વધુ પડતું ખાઈ નાખનારને પેટનું દરદ ભોગવવું જ પડે છે. એમ પોતે કરેલા કર્મ પોતાને અવશ્ય ભોગવવા પડે છે. એ કર્મનું પરિણામ વિવિધ શરીરોનું નિર્માણ, અજ્ઞાન-દશા, રોગ, જશ, અપજશ વગેરે આવે છે,

(૫) અનાદિથી કર્મથી બાંધાતા રહેલા આત્માનો મોક્ષ પણ થઈ શકે છે. મૂળથી જમીનમાં સુવર્ણ લેગી ભળેલી માટીથી સુવર્ણ તદ્દન મુક્ત થતું દેખાય છે. કર્મ અને દેહાદિકનો આત્યંતિક વિયોગ થતાં આત્માનો મોક્ષ થયો કહેવાય.

(૬) આ મોક્ષના ઉપાય પણ છે. જે કારણોએ કર્મસંયોગ, એનાથી વિપરીત કારણોએ કર્મ વિયોગ થાય એ સહજ છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વગેરે કર્મબાંધના કારણોને રાહી એનાથી વિપરીત કારણો વૈરાગ્ય, ઉપશમ, સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ સેવાય તો સર્વકર્મનો ક્ષય થઈ અંતે જરૂર મોક્ષ થાય.

—આત્મા છે,

—આત્મા નિત્ય છે,

—આત્મા કર્મનો કર્તા છે,

—આત્મા કર્મના ફળનો ભોક્તા છે,

—આત્માનો મોક્ષ છે,

—આ મોક્ષનો ઉપાય છે.

આત્મા સંબંધી આ છ મુદ્દાને પદ્ધત્યાન કહેવાય છે, આને સ્વીકારે તે આસ્તિક કહેવાય, એને ન માને તેને નાસ્તિક કહેવાય.

ફેરફારો થયા કરે, એવું જ નામ વિશ્વનું સંચાલન-
Working of the world.

(૩) આકાશદ્રવ્ય :- જીવ અને પુદ્ગલને રહેવા જગ્યા જોઈએ; તે આપનાર આકાશદ્રવ્ય છે, તમને થશે કે આ આકાશ વળી શું? આકાશ તો શૂન્ય છે. જગ્યા આપવાનું કાર્ય શૂન્યથી કેવી રીતે બને? એને માટે તો કોઈ દ્રવ્ય જોઈએ. દ્રવ્ય તે કહેવાય કે જે કંઈ ને કંઈ કાર્ય કરે અને જેનામાં શુષ્ક પચાંચો રહે. (પચાંચ=અવસ્થા) જરૂરી પણ મોટું કબાટ લાવવાની ઘણી ધરિયા છે પણ નથી લાવ્યા કેમ? ઘરમાં મૂકવાની જગ્યા નથી-અર્થાત્ અવકાશ આપનાર ક્ષેત્ર ત્યાં અલ્પ છે.

આકાશ અવકાશ-દાનનું કાર્ય કરે છે. અને એમાં એકાવ સંખ્યા, માકાપરિમાણ વગેરે શુણ્ણ છે તથા ઘટાકાશ, મઠાકાશ વગેરે એના પચાંચો છે આકાશ શુષ્ક-પચાંચને ધારણ કરે છે માટે આકાશ એ દ્રવ્ય છે.

આકાશ કેટલું મોટું? તેનું કોઈ માપ નથી, તે કોઈ છેડો નથી. છેડો હોય તો પ્રશ્ન થાય કે છેડો પૂરો થ પડી આગળ શું? પણ તેને છેડો નથી. આકાશ અંતરહિ અનંત છે. આવા આકાશમાં જીવ અને પુદ્ગલ સર્વત્ર ગમના ગમન કરી શકતા હોત તો આજે જે વ્યવસ્થિત વિશ્વ દેખાય છે એ દેખાત નહિ. બધું વેરવિખેર, ક્યાંનું ક્યાંય જઈ પડતું હોત! પણ એવું નથી. આકાશના અમુક ભાગમાં જ જીવ અને જડ પુદ્ગલોનું ગમનાગમન થાય છે. આકાશના જેટલા ભાગમાં એ બને છે, એટલા ભાગને લોક (લોકાકાશ) કહેવાય છે. બાકીના બાકી ભાગને અલોક (અલોકાકાશ) કહેવાય છે. આ અલોકાકાશમાં જીવ કે પુદ્ગલ નથી.

પુદ્ગલમાં નવું-જુનું, બહુ-જુનું, હાલનું, પૂર્વનું, બહુ પૂર્વનું એવા ભાવો કરનાર કાળ નામનું દ્રવ્ય છે. ચીજ એની એ છે પણ હમણાં નવી કહેવાય છે અને કલાક પછી બીજી ચીજ ઉત્પન્ન થઈ એની અપેક્ષાએ પૂર્વની એ ચીજ ગુની કહેવાય છે. અથવા ઘડિયાળ દ્વારા જેને માપવામાં આવે છે તે જ કાળ છે. માટે જ આ નવાનું જુનું કરનાર કાળ-દ્રવ્યમાં સેકન્ડ, મિનિટ, કલાક, દિન વર્ષ વગેરે અથવા સમય. ક્ષણ, ઘડી, પળ, દિવસ વગેરેના હિસાબ હોય છે. આમ. ૧. જીવ, ૨. પુદ્ગલ, ૩. આકાશ; ૪. ધર્માસ્તિકાય, ૫. અધર્માસ્તિકાય અને ૬. કાળ-છ દ્રવ્યો છે.

આ છ દ્રવ્યોનો સમૂહ એનું નામ જ વિશ્વ. આ જીવ, પુદ્ગલ વગેરે છએ દ્રવ્યો મૂળરૂપે કાયમ રહે છે. પરંતુ એક બીજાના સહકારથી એમાં નવી નવી રીતભાત થાય ને જૂની જૂની નષ્ટ થાય, અર્થાત્ મુખ્ય જીવ અને કર્મના હિસાબે અથવા તેાં સ્વભાવથી એટલે કે કુદરતી રીતે નવી નવી ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે.

મૂળ છ દ્રવ્ય અવિનાશી છે. એમાં અવસ્થાઓ બદલાયા કરે છે. અર્થાત્ ઉત્પાદ; વ્યય અને ધ્રોવ્યની મહાસત્તાને અનુભવતા દ્રવ્યોમાં જે અવસ્થા-પર્યાયનું પરિવર્તન થયા કરે છે; એ જ વિશ્વનું સંચાલન છે.

પ્રશ્ન : આટલી છ દ્રવ્યોમાં પૂર્વે ધર્માસ્તિકાય કહ્યો. એમાં અસ્તિકાય એટલે શું ? અને અસ્તિકાય કોણ કોણ છે ?

જવાબ : અસ્તિ એટલે અંશ-પ્રદેશ. (અવયવ) કાય એટલે સમૂહ. જે દ્રવ્ય અનેક પ્રદેશોના સમૂહમય હોય તેડું નામ અસ્તિકાય દા. ત. ધર્મ નામનું દ્રવ્ય લોકવ્યાપી એક

દ્રવ્ય હોય છતાં તે સમસ્ત નહિ પરંતુ પોતાના અમુક અમુક અંશથી ત્યાં રહેલા હવ કે પુદ્ગલને ગતિમાં સદાય કરે છે, એથી એમાં અંશ સાંગિત થાય છે.

અસ્તિકાય પાંચ છે. હવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અંશો છતાં પડી પાળી શકે અને બાકીનામાં ન પડી શકે. પરંતુ જેમાં અંશ-પ્રદેશ હોઈ શકે તેનું નામ અસ્તિકાય.

કાળ ત્યારે જુઓ ત્યારે માત્ર વર્તમાન એક સમયરૂપ જ મળે, સમૂહ ન મળે, તેથી કાળ એ અસ્તિકાય નથી. વળી એક અપેક્ષાએ કાળ એ હવાદિ દ્રવ્યનો જ પર્ચાય છે, તેથી સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ નથી મનાતો. એટલે પાંચ અસ્તિકાય દ્રવ્યોનો સમૂહ એ જ વિશ્વ.

□ પ્રશ્નો □

૧. ૭ દ્રવ્ય સમસ્તવો.
૨. આકાશ એ દ્રવ્ય કેમ?
૩. જલ-માણસી પદ્ધતિ હવું દ્રવ્ય સાંગિત થાય?
૪. કાળ શું હશે છે?
૫. અસ્તિકાય એટલી શું?
૬. 'અસ્તિકાય' એટલી શું? તે કયા કયા અને તે હરીતુ સ્વરૂપ શું છે?
૭. વિશ્વ શું તે જ એવું સંચાલન શું છે?
૮. હર્મ-મુગ બનેલા હવ હોવાનું શું કરે છે. તેનું શું કારણ?
૯. અંશો અનર્થ કેમ? તેનો અર્થ શાથી?
૧૦. આકાશ તે હવું નથી તે હવાદિ દ્રવ્ય દ્રવ્ય નથી?

જગત્કર્તા કોણ? ઈશ્વર નહિ.

વિશ્વનું સર્જન સંચાલન કેઈ ઈશ્વર કે ઈશ્વરીય શક્તિ નથી કરતો. એનું સંચાલન તો જીવ અને કર્મ કરે છે. પુરુષાર્થ જીવનો હોય છે અને ટેકો હોય છે કર્મનો. આમ ન માનીએ અને ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનીએ તો અનેક પ્રશ્ન ઊભા થાય છે:

દા: ત. (૧) ઈશ્વરને કયું પ્રયોગન હોય કે તે માટે તે આ બધી ઘડભાંગ કરે? (૨) એ અમુક જ બ્રહ્મનું સર્જન કેમ કરે? (૩) ઈશ્વરને તો દયાળુ ગણવાર્થા છે (એઓ ઈશ્વરને જગત્કર્તા માને છે તેઓ દ્વારા) તો દયાળુ ઈશ્વર જીવને દુઃખદાર્થી થાય એવા પદાર્થોનું સર્જન કરે ખરો? (૪) ઈશ્વર કયા શરીરથી આ બધું કરે? અને એ શામાંથી બન્યું. શી રીતે બન્યું વગેરે વગેરે...

આ પ્રશ્નોના જવાબ વિચારનાં

ઈશ્વર વિશે કોઈ વિચિત્ર જ ચિત્ર હોય છે. (૧) જેમકે, ઈશ્વર કોઈ પ્રયોજન વિના જ સર્જન કે સંસાર કરે તો એ મૂળ રમત કહેવાય (૨) કીડાથી કરે તો બાળક કહેવાય (૩) દયાથી કરે તો બધાને મુખી કરે અને બધા માટે મુખતા સાધન સર્જે (૪) એમ કહે કે 'ઈશ્વર તો વ્યાપારીશ છે, તેથી હવેને શુભાની સજા માટે દુઃખનું સાધન સર્જે છે,' તો પ્રશ્ન એ થાય કે આટલું બધું કરી શકનાર ઈશ્વર તો સર્વ-શક્તિમાન ગણાય અને એને દયાળુ તો માનો જ છે. તો એ ઈશ્વર હવેને શું જ શા માટે કરવા દે કે જેથી તેને પડીથી શુભાની સજા કરવી પડે? પોલિસ પોતાની સામે જ કોઈને બીજાનું ખૂન કરતો જોઈ રહે તો એ પોલિસ પણ શુભેચ્છાઓ બોલાવે. તો શું ઈશ્વરને શુભેચ્છાઓ બોલીશું? શુંના કરે તો ન કાકયાની તાકાત વિનાનો બગીચો? કે નિર્દય બગીચો?

આ ઉપરાંત બીજા પણ પ્રશ્નો થાય છે કે : ૧ : ઈશ્વર વિધનું સર્જન-સંચાલન કરે છે તો ક્યાં બેઠીને તે બધું કરે છે? : ૨ : ઈશ્વરનું શરીર કોય તો બીજા શરીરનો બતાવનાર કેણુ? : ૩ : ઈશ્વરને નિરાકાર માન્યા પછી તો નિરાકાર કે સાકારની કયના કેવી રીતે કરે?

આશંકા એ, કે ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી.

હવેના જેવા રમત જે પ્રમુખ ઈશ્વર નેનું સર્જન કરે તે અત્યંત ઈશ્વર જગદ્ગતી છે. જેમ જગતનું છે તો તેના માલિકાની સર્જિ. પ્રમુખ ક્યાં જ સર્જન કરે છે. મોટા પરમાત્મા નહીં. કદાચ ક્યાં બતાવે છે. એ જગત સર્જન કરેલો શરીરના નાદ છે. જે ને કરેલો તે જ જેના હોવા વિચારે

તેવાં તેવાં શરીર બને છે. એતું નામ પર્વત, વૃક્ષ, પૃથ્વી વગેરે છે.

એ કોઈ જીવનાં શરીર છે માટે જ કપાવા છેદાવા છતાં મનુષ્ય-શરીરના ઘાની જેમ ફરીવાર પુરાઈ-રુઝાઈ જાય છે. અને બરાબર અર્ધાંડ શરીર જેવાં થઈ જાય છે. જ્યારે જીવ નીકળી જતાં એવું નથી બનતું. માનવ શરીરમાંથી પલ્લુ કે જીવ નીકળી જાય છે તો ઘા પુરાતો-રુઝાતો નથી. એ જ બતાવે છે કે જીવ છે તો જ કર્મના સહારે નવાં શરીરનું કે શરીરનાં અન્ય ભાગોનું સર્જન-સમારકામ થાય છે.

જમીન, ખાતર, ખીજ, પાણી વગેરે વિદ્યમાન હોવા છતાં ત્યાં જીવો દાખલ થઈને જ ખીજમાંથી લીલો અંકુ કત્યાઈ થડ, લીલાં પાન, ગુલાબી ફૂલ, મધુરું વગેરે રૂં પોતપોતાના શરીર બનાવે છે.

□ પ્રશ્નો □

૧. ઈશ્વર જગત્કર્તા કેમ નહિ ?
૨. જગત્કર્તા આરોપી કેવી રીતે ?
૩. વૃક્ષમાં જીવ હોવાનું પ્રમાણ શું ?
૪. જગતનું સંચાલન કોણ કરે છે ?

અપેક્ષાએ મોટાપણું, -આ બધા ઘડાના અર્થ-પર્યાયો કહેવાય છે.

બીજી રીતે પર્યાય એ જાતના :- (૧) સ્વપર્યાય, (૨) પરપર્યાય. (૧) સ્વપર્યાય :- પોતાનામાં વળગી રહેનારા. (૨) પરપર્યાય :- પોતાનામાં નહિ રહેનારા. દા, ત. ઘડામાં માટી-મયતા છે એ સ્વપર્યાય; સુતરમયતા નથી એ પરપર્યાય. ઘડામાં ગૂઢવાસિતા છે એ સ્વપર્યાય, તળાવવાસિતા નથી એ પરપર્યાય.

મત્ર — પરપર્યાય તો પરના થયા, પણ ઘડાના કેવી રીતે ?

ઉત્તરે—પરપર્યાય એ પરના તો સ્વપર્યાય છે જ્યારે ઘડાના એ પરપર્યાય છે. તે ઘડાના પર્યાય એ રીતે કે જ્યારે સ્વ-પર્યાય ઘડા સાથે એકમેક-રૂપતાથી સંબંધિત છે ત્યારે પરપર્યાય પણ અલગ-રૂપતાથી એ જ ઘડાના સંબંધી છે. ઘડો જેમ માટી-મય કહેવાય છે, એમ એ જ ઘડો ‘સુતરમય નથી, કે સુવર્ણમય નથી,’ તેમ કહેવાય છે, માટીમય કોણ ? ઘડો. સુવર્ણમય કોણ નહિ ? તો એ જ ઘડો. માત્ર ઘડાની સાથે માટીમયતા અસ્તિત્વ (અનુવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. સુવર્ણમયતા ના સ્તત્ત્વ (વ્યાવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. ઓરમાન પુત્ર કોનો ? સ.વક્રી માનો. ખરેખર તો એનો પુત્ર નથી. છતાં ઓરમાયા સંબંધથી એનો જ કહેવાય છે. એમ પરપર્યાય ઘડાનો જ કહેવાય.

આ સ્વપર્યાય ચાર રીતે દોઢ શકે, (૧) દ્રવ્યપર્યાય, (૨) ક્ષેત્રપર્યાય, (૩) કાલપર્યાય અને (૪) ભાવપર્યાય. (૧) દ્રવ્યપર્યાય એટલે વસ્તુના મુખ્યદત્ત (ઉપાદાન) ની અપેક્ષાએ પર્યાય (૨)

ઠ) વસ્તુને રહેવાના ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રપર્યાય, કાલપર્યાય (૪) વસ્તુના ગુણધર્મ એ ભાવપર્યાય.

દા. ત. કપડામાં મુતર એ દ્રવ્યપર્યાય. કપડું કળાટમાં રહેતું એ ક્ષેત્રપર્યાય, નવું યા અગુફ નાનતું એ કાલપર્યાય. સોફે ચીકણું, કિંમતી કાટરૂપે. અગ્રુષ્ઠ વ્યક્તિની માલિકીનું વગેરે વગેરે એ ભાવપર્યાય.

આ દ્રવ્યાદિ પાત્ર એ રીતે (૧) સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ સ્વભાવ પર્યાય. અને (૨) પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ, પરભાવ પર્યાય.

દા. ત. ઉપર કહ્યા તે વસ્તુના મુતરકાટપણું, કળાટમાં રહેલાપણું વગેરે એ સ્વદ્રવ્યાદિ પર્યાય છે. અને એ જ વસ્તુના રેશમીપણું શરીર પર રહેલાપણું. લાલાશ, ફેલાપણું-ચરતાપણું, ખુશીપણું, અગુફની માલિકી. વગેરે એના પરદ્રવ્યાદિ પર્યાય છે.

આથી એક પાત્ર સ્વપર્યાય છે કે અન્યથા એકથી નથી રહેતી પણ કેઈ આધાર દ્રવ્યને લઈને રહે છે. દ્રવ્ય છે તે ગોમાં અન્યથાનો આવે છે ને બધું છે. એટલે જ વિદ્યુતશક્તિ, વાત, મુલકની આકર્ષણ શક્તિ. વગેરે પણ ગુણલ દ્રવ્યને લઈને જ છે. એટલે દ્રવ્ય વિદ્યુતવર્તી છે. કુલ-પર્યાય એના પલટાવા મળી છે.

એવી રીતે પુનઃક દ્રવ્યની ગણિતો છે. એવી રીતે અન્ય-દ્રવ્યની પણ દેખાવે ગણિતો છે. માત્ર આપણે અન્યના લક્ષણો પાછા ન લેઈએ તો જ લક્ષણ-જાતી મર્યાદાદરજા, અન્ય-દ્રવ્યના લક્ષણો મર્યાદાથી પછાત, અન્યના લક્ષણો વગેરે, એ રીતે અન્યના લક્ષણો છે. અન્યના લક્ષણો મર્યાદાથી, વિદ્યુતશક્તિ,

અપેક્ષાએ મોટાપણું, -આ બધા ઘડાના અર્થ-પર્યાયો કહેવાય છે.

બીજી રીતે પર્યાય એ જાતના :- (૧) સ્વપર્યાય, (૨) પરપર્યાય. (૧) સ્વપર્યાય :- પોતાનામાં વળગી રહેનારા. (૨) પરપર્યાય :- પોતાનામાં નહિ રહેનારા. દા, ત. ઘડામાં માટી-મયતા છે એ સ્વપર્યાય; સુતરમયતા નથી એ પરપર્યાય. ઘડામાં ગૂઢવાસિતા છે એ સ્વપર્યાય, તળાવવાસિતા નથી એ પરપર્યાય.

મ્મશ્ર — પરપર્યાય તો પરના થયા, પણ ઘડાના કેવી રીતે ?

ઉત્તર — પરપર્યાય એ પરના તો સ્વપર્યાય છે જ્યાં ઘડાના એ પરપર્યાય છે. તે ઘડાના પર્યાય એ રીતે કે જ્યારે સ્વપર્યાય ઘડા સાથે એકમેક-રૂપતાથી સંબંધિત છે ત્યારે પરપર્યાય પણ અલગ-રૂપતાથી એ જ ઘડાના સંબંધી છે. ઘડો જેમ માટી મય કહેવાય છે, એમ એ જ ઘડો ‘સુતરમય નથી, કે સુવર્ણમય નથી,’ તેમ કહેવાય છે, માટીમય કોણ? ઘડો. સુવર્ણમય કોણ નહિ? તો એ જ ઘડો. માત્ર ઘડાની સાથે માટીમયતા અસ્તિત્વ (અનુવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. સુવર્ણમયતા ના સ્તત્ત્વ (વ્યાવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. જોરમાન પુત્ર કોનો? સ.વકી માનો. જરેજર તો એનો પુત્ર નથી. છતાં જોરમાયા સંબંધથી એનો જ કહેવાય છે. એમ પરપર્યાય ઘડાનો જ કહેવાય.

આ સ્વપર્યાય ચાર રીતે હોઈ શકે, (૧) દ્રવ્યપર્યાય, (૨) ક્ષેત્રપર્યાય, (૩) કાલપર્યાય અને (૪) ભાવપર્યાય. (૧) દ્રવ્યપર્યાય એટલે વસ્તુના મુખ્યદત્ત (ઉપાદાન) ની અપેક્ષાએ પર્યાય (૨)

૩) વસ્તુને સંદેશના દોષ અને શ્રાવણી અપેક્ષાએ દોષપર્યાય,
દાહપર્યાય (૪) વસ્તુના ગુણધર્મ એ આવપર્યાય.

દા. ત. ઠપડામાં મુતર જે દ્રવ્યપર્યાય, કપડું કળાટમાં
રહેલું જે દોષપર્યાય, નવું ચા અમુક માત્રાનું જે હાલપર્યાય.
મહેદ બીજાનું, કિંમતી કોટકપે, અમુક વ્યક્તિની માલિકીનું
વગેરે વગેરે જે બાવપર્યાય.

આ દ્રવ્યપદ્ધિ પાદુ જો રીતે (૧) સ્વદ્રવ્ય, સ્વદેવ, સ્વકાલ
સ્વભાવ પદ્ધતિ. અને (૨) પરદ્રવ્ય, પરદેવ, પરકાલ, પરભાવ
પદ્ધતિ.

ઘ. ત. ઉપર ઠવા તે વચના મુતશદિપણ, ક્રિયાદમાં
 શોભાપણું વગેરે જે સ્વદ્રવ્યાદિ પચાય છે. અને જે જ વચના
 સ્થાવીરપણું મારીર પર શોભાપણું. ઘાલામ, ફેલાવણું-મરના-
 પણું, ખર્ચીયાપણું, અમુકની માંલિયી. વગેરે જેના પરદ્રવ્યાદિ
 પચાય છે.

આથી જો વાત કાલે થાય છે કે અવધા સિદ્ધી નથી
સિદ્ધી થાય કેમ આપણે કલ્પને ભરે છે. કાલે છે તો સેવા
આપણે આપે છે ને કાલે છે, સિદ્ધી ન થાય તો સિદ્ધી, સિદ્ધી
સિદ્ધી આપણે સિદ્ધી, સિદ્ધી થાય તો સિદ્ધી, સિદ્ધી
જ છે. સિદ્ધી કલ્પે સિદ્ધી, સિદ્ધી થાય તો સિદ્ધી, સિદ્ધી
સિદ્ધી છે.

[illegible]

અપેક્ષાએ મોટાપણું, -આ બધા ઘડાના અર્થ-પર્યાયી કહેવાય છે.

બીજી રીતે પર્યાય એ જાતના :- (૧) સ્વપર્યાય, (૨) પરપર્યાય. (૧) સ્વપર્યાય :- પોતાનામાં વળગી રહેનારા. (૨) પરપર્યાય :- પોતાનામાં નહિ રહેનારા. હા, ત. ઘડામાં માટી-મયતા છે એ સ્વપર્યાય; સુતરમયતા નથી એ પરપર્યાય. ઘડામાં ગૂંઢવાસિતા છે એ સ્વપર્યાય, તળાવવાસિતા નથી એ પરપર્યાય.

અથ - પરપર્યાય તો પરના થયા, પણ ઘડાના કેવી રીતે ?

ઉત્તર - પરપર્યાય એ પરના તો સ્વપર્યાય છે જ્યારે ઘડાના એ પરપર્યાય છે. તે ઘડાના પર્યાય એ રીતે કે જ્યારે સ્વ-પર્યાય ઘડા સાથે એકમેક-રૂપતાથી સંબંધિત છે ત્યારે પરપર્યાય પણ અલગ-રૂપતાથી એ જ ઘડાના સંબંધી છે. ઘડો જેમ માટી-મય કહેવાય છે, એમ એ જ ઘડો 'સુતરમય નથી, કે સુવર્ણમય નથી,' તેમ કહેવાય છે, માટીમય કોણ ? ઘડો. સુવર્ણમય કોણ નહિ ? તો એ જ ઘડો. માત્ર ઘડાની સાથે માટીમયતા અસ્તિત્વ (અનુવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. સુવર્ણમયતાના સ્તત્ત્વ (વ્યાવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. ઓરમાન પુત્ર કોનો ? સ.વડી માનો. બરેબર તો એનો પુત્ર નથી. છતાં ઓરમાયા સંબંધથી એનો જ કહેવાય છે. એમ પરપર્યાય ઘડાનો જ કહેવાય.

આ સ્વપર્યાય ચાર રીતે દોઢ શકે, (૧) દ્રવ્યપર્યાય, (૨) ક્ષેત્રપર્યાય, (૩) કાલપર્યાય અને (૪) ભાવપર્યાય. (૧) દ્રવ્યપર્યાય એટલે વસ્તુના મૂળ્યદત્ત (ક્રિયાકાન)ની અપેક્ષાએ પર્યાય (૨)

સંપૂર્ણ થને સાદુ ધાય-સકલ કર્મનો સુખ ધાય-તો જ હવતા
અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત સુખ
આદિ સંપૂર્ણ નિર્મળ શુભો પ્રગટ ધાય. કર્મના બધા જ
બંધનો છોડે અને તોડે ત્યારે હવ પોતાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ
પ્રગટ કરે છે કર્મ-શરીર-દ્રાવિયો આદિનાં બંધનથી સર્વથા
શુભ હવતું સરજ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જોટલે જ મોક્ષતત્ત્વ.

આ નવતરત્રતા પ્રકરણને બરાબર લખવાથી શું લખવા
જોયું છે, શું કરવા જોયું છે અને શું ઊંડવા જોયું છે તેની
સખત સમજ પડે છે. આદ્યમિહાસની આશ્રય દિશા મળે છે.
આ તરતરત્રત્રોમાં—

- ૧ હવ અને અહવ તરત્ર લખવા ચોખ્ખ (મેય) છે.
- ૨ પાપ, અશુભ આશય અને બંધ-આ તરત્ર તરત્રો
ઊંડવા ચોખ્ખ (મેય) છે.
- ૩ પુણ્ય (પુણ્યપુણ્યથી પુણ્ય-શુભ-આશય) સંવર
નિર્ભર અને મોક્ષ-આ તરત્રો હવનમાં ઉતારવા
ચોખ્ખ (ઉપારેય) છે.

સુખમર્મન માટે આની તેવી તેવી સલાહ કરવાની જોય
છે, જોઈએ કે તત્ત્વ લેવા સ્વરૂપનું, એના પ્રત્યે મનનું વલણ
તેને અનુસર જોઈએ. અર્થાત્, હવ-અહવ જે તરત્રો 'મેય'
છે, એને બરાબર લખીને જે પ્રત્યે સહ-રેય ન બાળવાં
ઉપરોક્તિભાવ લખવા ચોખ્ખ છે. પાપ અદિ તરત્ર તરત્રો 'મેય'
જો, એ તરત્રો આશય છે માટે તેમાં સમ, સુખિ ન બાળવા.
અને પુણ્યની આદ તરત્રો ઉપારેય જો. તેમાં મોક્ષ તરત્ર
અનિર્મળ આશય છે અને જીવન તરત્ર તેનાં (કર્મકાલનાં)
સાધન-સંકલ્પ છે અને જે હવનમાં અસરકારક છે, તે પ્રત્યે

□ આશ્રમ તત્ત્વ :

આ બંને પ્રકારના કર્મકચરો જે માર્ગે આવે તેને આશ્રવ કહે છે. આશ્રવ એટલે વહી આવવાનું દાર. જેના દ્વારા જીવ સરોવરમાં કર્મ ઠલવાય તે.

□ સંવર તત્ત્વ :

સંવર એટલે રોકાવું જે ઉપાયોથી કર્મકચરો આવતો રોકાય તે સંવર. આશ્રવ માર્ગોને બંધ કરી દેવાય, ઢાંકણ લગાવાય, એ ઢાંકણાં તે સંવર.

□ બંધ તત્ત્વ :

જીવ સરોવરમાં વિવિધ માર્ગોથી ઠલવાયેલા કર્મો નિર્મળ પાણી ભર્યા જીવ-આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય છે. કર્મનું આત્મા સાથે એકમેક થવું તે બંધ તત્ત્વ કહેવાય. તેમાં પ્રકૃતિ સ્વભાવ, સ્થિતિકાળ, રસ અને પ્રદેશ નક્કી થાય છે, તેને પ્રકૃતિબંધ...વગેરે કહે છે.

□ નિર્જરા તત્ત્વ :

નિર્જરા એટલે ક્ષય કરવો. કચરાને સાફ કરવો. રાસાયણિક દ્રવ્યોથી સરોવરના કચરાને સાફ કરાય છે તેમ બાર પ્રકારના તપરૂપી રાસાયણો કર્મકચરો બળે છે, અને જેમ જેમ જે પ્રમાણમાં કર્મકચરો બળતો જાય છે તેમ તેમ તેટલા પ્રમાણમાં જીવનું જ્ઞાનાદિરૂપ પાણી નિર્મળ થઈ જાય છે.

□ મોક્ષ તત્ત્વ :

કચરાને આવવાના બધા જ માર્ગો બંધ કરી દેવામ અને દિવિન થયેલા પાણીને સંપૂર્ણ શુદ્ધ કરાય તો જ નિર્મળ પાણી રહે. એ જ પ્રમાણે સરોવરમાં ઠલવાયેલા કર્મરૂપી કચરો

૬. સ્વચર-કર્મને અવતાં અટકાવતાર. દા. ત. સચ્ચ-
કૃત્ય, દામાદિ, પદ્મસદ, શુભ બાવના, વત-નિવગ,
સોગાચિદ, આદિત્ર વગેરે.
૭. બંધ-આત્મા સામે કર્મનો દુષ્-પણીની ભેમ
ઝીંઝોર થતો સંબંધ. કર્મમાં નહીં યતી પ્રકૃતિ
(સ્વભાવ), રિપિતિદાતા, ઉત્ત-મંદ રસ અને દુષ્-
પ્રમાણ મહેશ.
૮. નિર્જીવા-કર્મનો હાથ કરતાર બાળ-અવસ્થાતર
તપ, દા. ત. ઉપવાસ, રસત્યાગ, કાચકલેશ વગેરે
એ બાળા પ્રાપ્તિ, વિવિધ, સેવા, સ્વાધ્યાય,
ધ્યાન વગેરે આશ્રયતર.
૯. મોક્ષ-કર્મનો કર્મસંબંધી સર્વયા પુરુષનો અને
કર્મનું અનંતમાત્ર-અનંતમાત્ર ઉપદેશ સ્વરૂપ અમર
વર્ણ તે.

□ કર્મનો □

૧. નવતરંગનો ઉપલેખ મોટાં દરેક તરંગ નમતો.
૨. કર્મને સ્વભાવની ઉપમા આપી નવતરંગ પદાંતર.
૩. કૃત્ય, કૃત્ય અને ઉપદેશ એટલે શી?

રસ, રુચિ અને હોંશ રાખવા. તેમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

આ નવતત્ત્વનું નિરૂપણ શ્રી જિન-રાગ-દ્રેષને હૃતનાર સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલું છે, આથી તેને જૈન તત્ત્વ કહેવાય છે. વીતરાગ એટલે જેને કોઈ પ્રત્યે કશો રાગ નથી તેવા. રાગ હોય તો દ્રેષ પણ આવે. આવા રાગ-દ્રેષના વિજેતા તે વીતરાગ. વીતરાગ ભગવંત સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞ એટલે ત્રણેય કાળના વિચિત્રતા તમામ ભાવોને પ્રત્યક્ષ જોનાર. વીતરાગ-સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનું કોઈ કારણ નથી, અસત્ય રાગથી, દ્રેષથી, લબ્ધથી હાસ્યથી અજ્ઞાનથી, મોહથી બોલાય છે, વીતરાગ-સર્વજ્ઞ તો આ બધાથી પર છે. તે બધા દોષો પર તેમને વિજય મેળવ્યો છે, આથી વીતરાગ-સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલું તે બધું સાચું જ છે. આ નવતત્ત્વ પણ તેમણે કહ્યા હોવાથી તે પૂરેપૂરાં સત્ય છે-આવી શ્રદ્ધા રાખવી તે સમ્યક્ત્વ છે, સમ્યગ્દર્શન છે.

□ નવતત્ત્વની સરળ સમજૂતિ :

૧. જીવ-ચેતના લક્ષણવાળું ‘ જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું દ્રવ્ય વગેરે
૨. અજીવ-ચેતન્ય રહિત, (પુદ્ગલ, આકાશ, દ્રવ્ય) વગેરે.
૩. પુણ્ય-શુભ કર્મપુદ્ગલ, જેનાથી જીવને મતગમનું મળે. દા. ત. શાતાવેદનીય, ચરનામકર્મ વગેરે.
૪. પાપ-અશુભ કર્મપુદ્ગલ, જેનાથી જીવને અણ-ગમનું મળે. દા. ત. અશાતા, અપચય વગેરે.
૫. આશ્રવ-જેનાથી આત્મામાં કર્મ શ્રવી આવે, વડી આવે. કર્મને આવવાના રસ્તા. દા ત. મિથ્યાત્વ, દંન્દિયે, અવિરતિ, કપાય અને યોગ.

દર્પણ તેની સામે જેટલું આવે જેટલા બધાનું પ્રતિબિંબ
ઝીંકે છે; તેમ જ્ઞાન વિશ્વમાં લે કેઈ જેવ વસ્તુ છે તેને
જાણી શકે. પરંતુ જેમ માનસ નીચે દંધાયેલ દીવાનો
પ્રકાશ પ્રાણમાંથી લેટલો બહાર આવે, જેટલો જ બહારના
પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે; એવી રીતે કર્મથી છવાઈ ગયેલ
આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ જેટલા કર્મ-આવરણ બાંધવાથી છુટતો
પાય. જેટલા જ પ્રમાણમાં જેવ વસ્તુનો પ્રકાશ પાય, તે
જેટલા જ વિષયને સ્પર્શે શકે. સમસ્ત આવરણ હર વસ્તુ
સમસ્ત જેવનું જ્ઞાન પ્રદાન પાય. જો જેવમાં મૂળ-અવિધ્ય-
વર્તમાન સર્વેષ પ્રાપ્તતા સમસ્ત છવ-જડના સર્વ આવ જણાય.

આવીના છવના મૂળસ્વરૂપમાં (૧) અનંતમાન છે. તેમ
(૨) અનંતવર્ણ. (૩) અનંતમાન છે. (૪) સાધિક સમ્યક્ષ
અને સાધિક સાધિક માને ચીતરાજતા છે. (૫) અદ્ય-અદ્ય
અદ્ય ભિન્ન છે. (૬) અર્ધપરલ છે. (૭) અનુભવશીલ
છે. (૮) અનંતનીય વર્તે ગમ્મિ છે.

જેમ મહામાન કે સર્વની જેમ છવમાં આ આદ મૂળ
તેજસ્વી સ્વરૂપ છે. પરંતુ પાદવાથી છવાઈ ગયેલ મૂળથી
જેમ જાણના માત્રથી લેવાયેલ જાણના સ્વરૂપ જેમ છવ
આદ જાણના કર્મસ્વરૂપથી છવાઈ ગયેલ છે. દંધાયેલ
છે; તેથી તેનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રવર તરીકે છવ જેટલું કર્મ-
આવરણને લીધે તેમાં વિદ્યુત સ્વરૂપ બને છે. આ જાણના
સ્વરૂપ કર્મના લીધે જ્ઞાન સ્વરૂપ બદલે જાય છે. કર્મના
પરવર્તનથી લીધે દર્શનશીલ સર્વેષ સર્વ જેવથી જાણના
સ્વરૂપ, વર્તેલ જ્ઞાન નિર્મલો બદલે પડી છે. વર્તેલ કર્મથી
છવિ જુદી વિદ્યુત. અદ્યથી જાણના સર્વેષ અને મૂળે જ
પાદવાથી જાણના સ્વરૂપ બને છે.

જીવનું મૌલિક અને વિકૃત સ્વરૂપ

જીવ અને જડ એક સરખા સ્વભાવના છે એવું તો કહેવાય નહિ, નહિતર જીવ પોતે જડરૂપ કે જડ પોતે જીવરૂપ કેમ ન બને ? કહેવું જોઈએ કે બંનેના સ્વભાવ જુદા છે. જીવના મૂળ સ્વરૂપમાં અનંતજ્ઞાન છે. એનો જ્ઞાન-સ્વભાવ જ એને જડ દ્રવ્યથી જુદો પાડે છે. આ જ્ઞાન જો એનો સ્વભાવ ન હોય તો કોઈ પણ બહારના તરફની તાકાત નથી કે એનામાં જ્ઞાન પ્રગટ કરી શકે.

હવે જ્યારે જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ છે, ત્યારે વિચારવાનું એ છે કે, શું એ જ્ઞાનશુભ મર્યાદિત હોય અર્થાત્ અમુક જ જય-દેયાદિ વિષયને જાણે ? કે સમસ્ત જય-દેયાદિ વિષય જાણે ? જ્ઞાન-શુભને મર્યાદિત ન કહી શકાય; કેમકે મર્યાદાનું માપ કોણ નક્કી કરે કે આટલું જ માપ હોય ? વધારે કે ઓછું નહિ ? જેમ

જય છે, અને એ પાછા ત્રિયતિશ્રાપ પાછયે વિદ્યારો દેખાડયે
 જય છે...આમ સંસારમાસ અનાદિશ્રાપની સાદુ જ છે. જો
 કર્મને ખેંચી લાવનારા આશ્રયો જાંધ કરાય અને સંવર
 રોપાય તો તવા કર્મ આવતાં અટકે, અને જીતાનો નિર્ગંદા-
 વપથી નિદ્રાલ આવે. એમ એક હિં દુર સરં કર્મથીજાત
 જલતા એક પામે. પોતાના અનંત જ્ઞાનાદિતું મૂળ સ્વરૂપ
 એક સાર પૂર્ણ પમટ ચર્ક તથા પછી ફેર્ક જ આશ્રવ ન
 ફેરવાયી કરવારે એ પાલુ કર્મ લાવતા નથી અને સંસાર
 (જન્મ-મરણ) યતો નથી.

□ પ્રશ્નો □

૧. કર્મને કુદ્યો તે જ તત્ત્વ શામાં ફેર્ક ?
૨. જ્ઞાન એ આનન્દનું મુલ્ય કેમ નહિ ?
૩. જ્ઞાનનું માપ કેટલું ? સર્વજ્ઞતા કેમ સંભવિત ?
૪. કુપત્તુ મીતિઃ-વિદ્યુત સ્વરૂપનું સૂય-સાદકની ઉપમાથી
 વિષય હોય.
૫. મીશ્રતા દ્વિધાને યસ-અપયસ માનવાન બુદ્ધ-વિદ્ય
 કેમ નહિ ?
૬. યસ અપયસ બોલે ત્યાં સુધા કારણેથી કામ ?

જીન ધર્મનો સરળ પરિચય

અહીં ધ્યાન રાખવાનું કે ચિત્રની સરળતા ખાતર કે રતનના માત્ર એકેક લાગમાં જ એકેક પ્રકાશ, કર્મ અસર બતાવાય, બાકી આત્મામાં તો દરેકે દરેક પ્રકાશ વિશેષતા આત્માના સર્વ લાગમાં વ્યાપેલી છે. એમાં વરણ, દર્શનાવરણ કર્મનું સ્વરૂપ ઉપર બેયું. હવે ય કર્મથી બેઈએ. વેદનીય કર્મથી આત્માનું મૂળ બીન અને સહજ સુખ દબાઈ જઈને કૃત્રિમ, બીન, અસ્થિર શાતા-અશાતા બિભી થઈ છે. મોહનીય-તા આવરણથી મિથ્યાત્વ, રાગ-દેષ, અવત હાસ્યાદિ, ને દોષાદિ પ્રગટ થયા કરે છે. આયુષ્ય કર્મથી જન્મ-મરણના અનુભવ કરવા પડે છે. નામકર્મના લીધે ર મળવાથી જીવ અરૂપી છતાં રૂપી જેવા થઈ ગયા છે. માં ઇન્દ્રિયો; ગતિ, જશ-અપજશ, સૌભાગ્ય, દૌર્ભાગ્ય, મણું-સ્થાવરપાણું-વગેરે ભાવો પ્રગટે છે. જોતકર્મના લીધે ઊંચું નીચું કૃણ મળે છે, અને અંતરાયકર્મને લીધે જીવતા, દરિદ્રતા, પરાધીનતા અને દુર્જાળતા બિભી થઈ છે.

એમ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ ભવ્ય, શુદ્ધ અને અચિંત્ય અનુ-ભવિત છતાં, કર્મની જકમડાંમણને લીધે જીવ તુચ્છ, મલિન, કૃત સ્વરૂપવાળો બની ગયો છે. પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ વિવૃત્તિ કોઈ અમુક વખતે શરૂ નથી થઈ, કિન્તુ કાર્ય-જાણના નિયમ મુજબ અનાદિ અનંત કાળથી આવી ચૂકે છે. જૂના જૂના કર્મ પાકતાં જાય છે તેમ તેમ એ વિદ્યારોને પ્રગટ કર્યે જાય છે; અને કર્મ પોતે આત્મા પરાધી બરી જાય છે. પણ એની પાછીના કર્મ પાછા પાછી કીને કૃણ દેખાડ્યે જાય છે. તેથી વિદ્યારોની સતત ધારા ચાલુ રહે છે. બીજી બાજુ નવાં નવાં કર્મ બિભા થતાં

મનુષિન્દ્રિય હુપને તે ઉપરાંત ચતુ વધકે: અને પંચેન્દ્રિય હુપને એ ચાર ઉપરાંત ક્ષેત્રેન્દ્રિય. આમ સંસારી હુપે યોગ પ્રકારે--એકેન્દ્રિય-દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય-ચતુર્ષિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય છે. આમાં એકેન્દ્રિય એ સ્વાવર હુપ છે એ ગમે તેવા ઉપદ્રવ આવે તો મનુ સ્વેચ્છાથી હાતી-ચાતી ન શકે. તેવા હુપને એકલી સ્વર્ણનેન્દ્રિય એટલે કે એકત્વ ગરીર ન હોય. ત્રીજી રત્નનેન્દ્રિય વગેરે કે ત્રાય-પચ વગેરે હોય નહિ. આ શરીર પૃથ્વી-રૂપ હોય પાણી-રૂપ હોય. અગ્નિ-રૂપ. વાયુ-રૂપ કે વનસ્પતિ-સ્વરૂપ હોય.

પૃથ્વી રૂપી કાપાને ધરાનાર તે પૃથ્વીકાય હુવ.	
પાણી(અપ) અપકાય	"
અગ્નિ નેત્રકકાય	"
વાયુ વાયુકાય	"
વનસ્પતિ વનસ્પતિકાય	"

આમ સ્વાવર હુપના પૃથ્વીકાયાદિ એ પાંચ પ્રકાર છે. (પણતમાં કહે કે પાણીમાં ધારા વગરે હુપને પાણીથી ભરે ગરીર મામળ કલ્યાણ હુપ હુલ છે. મનુ મુત્ર પાણીને નેત્રક હુવત્ત ગરીર છે. તે પાણીને ન ગરીર નરીયે મામળ રહીને કોઈ તે અપમાય હુવ. ભરૂ ન હુવ. ત્રીજી વિદુષી પણ અપમાયમા બાલનું ગરીર પાણીના એકેક હુવત્ત હોય છે; અને તે અપમાય મોટા મામળ ત્યારે વિદુષી મામળની નગરે કહે છે. વિદુષી ન પૃથ્વીકાય, નેત્રકકાય, વાયુકાય અને હોણ નિર્જીવ વનસ્પતિકાય માટે અપમાય.

નિર્જીવ એટલે મૃતુ ગરીર કે જે હેતુને ન મનુ રહીને મનુન હુવ કોઈક હોય. માટે આ હુપને અપમાય, વનસ્પતિકાય અથવા અપમાયકાય હુવ ગરીરકાય છે.

જીવના ભેદ

વિધમાં જીવો બે પ્રકારના છે.

(૧) મુક્ત અને (૨) સંસારી. મુક્ત એટલે આઠે પ્રકારના કર્મથી રહિત, સંસારી એટલે કર્મગ્રંથનથી જુદી જુદી ગતિઓ, શરીરો, પુદ્ગલો અને ભાવોમાં સંસરણ કરનારા-ભટકનારા.

સંસારી જીવો એક ઇન્દ્રિયથી માંડી પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા હોય છે. એમાં એક જ સ્પર્શનેન્દ્રિયવાળા એકેન્દ્રિય જીવો સ્થાવર કહેવાય છે, અને બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, વગેરે ધરાવનાર જીવો તત્સ કહેવાય છે.

ઇન્દ્રિયોની ગણતરી આપણા મુખ પર દાઢીથી કાન સુધીનો જે કમ છે તે દિસાએ સમજવી. દા. ત. એકેન્દ્રિય જીવોને એકલી સ્પર્શનેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન અને રસના ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય જીવોને એ બે ઉપરાંત ધાત્તેન્દ્રિય,

[illegible]

一、政治思想
 二、工作表现
 三、生活作风
 四、其他情况
 五、结论
 六、备注

આ પ્રમાણે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય યોગ), શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય.

કુલ દસ પ્રાણ પરંતુ દરેક જીવને દસેદસ પ્રાણ નથી હોતા. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર જ પ્રાણ હોય છે ૧. સ્પર્શક ઇન્દ્રિય, ૧ કાયયોગ, ઉચ્છવાસ અને આયુષ્ય, એમ ચાર પ્રાણ.

બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ હોય છે. તેમને એક રસના ઇન્દ્રિય અને એક વચનયોગ વધારે હોય છે.

ત્રીન્દ્રિય જીવને સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આઠ અને પંચેન્દ્રિય જીવને નવ કે દસ પ્રાણ હોય છે. બે ઇન્દ્રિય જીવથી એક એક ઇન્દ્રિય તેમને વધુ હોય અને વચનયોગ તથા પંચેન્દ્રિયમાં મનયોગ હોય

પંચેન્દ્રિય જીવમાં જેને મન નથી હોતું તેને અસંજી જીવ કહેવાય છે. જેમને મન હોય છે તેવા પંચેન્દ્રિય જીવને સંજી જીવ કહેવાય છે. નવ પ્રાણ ઉપરાંત તેમને મન પણ હોય છે. આમ સંજી જીવને દસ પ્રાણ હોય છે.

સંજી એટલે સંજ્ઞાવાળા. સંજ્ઞા એટલે આગળ-પાછળ કાર્યકારણો વિચારવાની શક્તિ.

દેવનારકને મનઃ પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થતાં એ સંજી જીવને જ, જ્યારે મનુષ્ય-તિર્થંચરગતિમાં એવા પણ જીવો જેમને મન હોય જ નહિ. આથી તેના સંજી અને અસંજી એવા પ્રકાર બતાવ્યા.

જીવને જન્મવા માટે (૮૪ લાખ યોનિ છે. યોનિ એટલે જન્મનું થવાનું સ્થાન. સમાન રૂપ, ગંધ, સ્પર્શવા

કુદરતે તે વસ્ત્રને એક જ યોગે બનાવ્યું. જેથી તેમાંથી હાથને આવી ને તે સુખ યોગેના રાજ છે.

પ્રકારના હાથની	૭	લાખ	યોગ
અપકાર	૭
લેકાર	૭
વલકાર	૭
પ્રત્યેકવસ્ત્રપ્રકાર	૧૦
અપકાર	૧૪
લેકાર	૨
વલકાર	૨
પ્રત્યેકવસ્ત્ર	૨
અપકાર	૪
લેકાર	૪
વલકાર	૪
પ્રત્યેકવસ્ત્ર	૧૦
૧૦	૧૪	લાખ	યોગ

વિધિ:

હાથના વસ્ત્રપ્રકારને વિધિ કહે છે.

વસ્ત્રપ્રકાર :

વસ્ત્રપ્રકાર અને તેને વસ્ત્રપ્રકાર કહે છે.

જે વસ્ત્રને વિધિમાં ઉપયોગમાં અને જે વસ્ત્રને વિધિમાં ઉપયોગમાં નથી તેને વિધિમાં ઉપયોગમાં નથી તે.

આ પ્રમાણે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય યોગ), શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય.

કુલ દસ પ્રાણ પરંતુ દરેક જીવને દસેદસ પ્રાણ નથી હોતા. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર જ પ્રાણ હોય છે ૧. સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, ૧ કાયયોગ, ઉચ્છવાસ અને આયુષ્ય, એમ ચાર પ્રાણ.

બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ હોય છે. તેમને એક રસના ઇન્દ્રિય અને એક વચનયોગ વધારે હોય છે.

ત્રીન્દ્રિય જીવને સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આઠ અને પાંચેન્દ્રિય જીવને નવ કે દસ પ્રાણ હોય છે. બે ઇન્દ્રિય જીવથી એક એક ઇન્દ્રિય તેમને વધુ હોય અને વચનયોગ તથા પાંચેન્દ્રિયમાં મનયોગ હોય.

પાંચેન્દ્રિય જીવમાં જેને મન નથી હોતું તેને અસંજી જીવ કહેવાય છે. જેમને મન હોય છે તેવા પાંચેન્દ્રિય જીવને સંજી જીવ કહેવાય છે. નવ પ્રાણ ઉપરાંત તેમને મન પદ હોય છે. આમ સંજી જીવને દસ પ્રાણ હોય છે.

સંજી એટલે સંજ્ઞાવાળા. સંજ્ઞા એટલે આગળ-પાછળ કાર્યકારણો વિચારવાની શક્તિ.

દેવનારકને મનઃ પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થતાં એ સંજી જીવને જ, જ્યારે મનુષ્ય-તિર્થંચરગતિમાં એવા પાણુ જીવો જેમને મન હોય જ નહિ. આથી તેના સંજી અને અસંજી એવા પ્રકાર બતાવ્યા.

જીવોને જન્મવા માટે (૮૪ લાખ યોનિ છે. યોનિ એટલે જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન. સમાન રૂપ, ગંધ, સ્પર્શવા

પુનર્જન્મ' હેય તે એક જ યોનિ ગણાય. પૃથ્વીદાયાદિ હવેને આવી નીચે ગુણ યોનિઓ હોય છે.

પૃથ્વીદાયા હવેની	૭	લાખ	યોનિ
અપકાય	૭	"	"
તેડકાય	૭	"	"
વાહકાય	૭	"	"
પ્રત્યેક વતરપતિકાય	૧૦	"	"
આધારજી	૧૪	"	"
એકંદ્રિય	૨	"	"
તેકંદ્રિય	૨	"	"
ચક્રેન્દ્રિય	૨	"	"
પંચેન્દ્રિય તિથિ'ગ	૪	"	"
દેવ	૪	"	"
નારક	૪	"	"
મનુષ્ય	૧૪	"	"

કુલ ૮૪ લાખ યોનિ

□ સ્થિતિ :

હવેના આત્મજ્ઞાને સ્થિતિ કહે છે.

□ અવગાદના :

મરીવતા પ્રમાણને અવગાદના કહે છે.

આ જન્મે સ્થિતિ' હવેનિવાર અને જીવનસંસારથી મુક્તિની અવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય યોગ), શ્વાસોચ્છવાસ અને આયુષ્ય.

કુલ દસ પ્રાણ પરંતુ દરેક જીવને દસેદસ પ્રાણ નથી હોતા. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર જ પ્રાણ હોય છે ૧. સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, ૧ કાયયોગ, ઉચ્છવાસ અને આયુષ્ય, એમ ચાર પ્રાણ.

બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ હોય છે. તેમને એક રસના ઇન્દ્રિય અને એક વચનયોગ વધારે હોય છે.

ત્રીન્દ્રિય જીવને સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આઠ અને પંચેન્દ્રિય જીવને નવ કે દસ પ્રાણ હોય છે. બે ઇન્દ્રિય જીવથી એક એક ઇન્દ્રિય તેમને વધુ હોય અને વચનયોગ તથા પંચેન્દ્રિયમાં ૨નયોગ હોય

પંચેન્દ્રિય જીવમાં જેને મન નથી હોતું તેને અસંજી જીવ કહેવાય છે. જેમને મન હોય છે તેવા પંચેન્દ્રિય જીવને સંજી જીવ કહેવાય છે. નવ પ્રાણ ઉપરાંત તેમને મન પણ હોય છે. આમ સંજી જીવને દસ પ્રાણ હોય છે.

સંજી એટલે સંજાવાળા. સંજા એટલે આગળ-પાછળ કાર્યકારણો વિચારવાની શક્તિ.

દેવનારકને મનઃ પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થતાં એ સંજી જીવ અને જ, જ્યારે મનુષ્ય-તિર્યંચગતિમાં એવા પણ જીવો છે જેમને મન હોય જ નહિ. આથી તેના સંજી અને અસંજી એવા પ્રકાર બતાવ્યા.

જીવોને જન્મવા માટે (૮૪ લાખ યોનિ છે. યોનિ એટલે જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન. સમાન રૂપ, ગંધ, સ્પર્શવાળા

જીવોના જન્મ અને જીવની વિશેષતાઓ
પુદ્ગલોતું હોય તે એક જ યોગ ગણાય. પૃથ્વીકાયાદિ જીવને
આવી નીચે મુજબ યોગો હોય છે.

પૃથ્વીકાય જીવની	૭	લાખ	યોગ
અપકાય "	૭	"	"
તેડકાય "	૭	"	"
વાહકાય "	૭	"	"
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય "	૧૦	"	"
સાધારણ "	૧૪	"	"
જેઠન્દ્રિય "	૨	"	"
તેજન્દ્રિય "	૨	"	"
ચક્ષુન્દ્રિય "	૨	"	"
શ્રોત્રિય તિથિય "	૪	"	"
દેવ "	૪	"	"
નારક "	૪	"	"
મનુષ્ય "	૧૪	"	"
કુલ		૮૪	લાખ યોગ

☐ સ્થિતિ :

જીવોના આનુષંગિક સ્થિતિ કહે છે.

☐ અવગાહના :

ચીજોના પ્રમાણને અવગાહના કહે છે.

આ જીવને વિષયોતું જીવવિચાર અને બૃહન્નિઃકલ્પી
માણોમાં અવિસ્તર પદ્ધતિ કલ્પમાં આવ્યું છે.

□ કાયસ્થિતિ :

□ કાયસ્થિતિ :
જીવ વારંવાર મરીને સતત ઝોવી ને ઝોવી કાયામાં વધુ કેટલી વાર ફરી ફરી જન્મી શકે અર્થાત્ તે તે કાયસ્થિતિ કેટલી લાંબી હોય? એના ઉત્તરમાં સ્થાવર અનંતકાયની ઉત્કૃષ્ટઃ અનંતો ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી કાળ છે. અન્ય સ્થાવરકાયની અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ, દ્વીન્દ્રિય-ત્રિન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિયમાં સંખ્યાત વર્ષ; મનુષ્ય અને તત્ત્વચત્રી ૭-૮ લવ. દેવ-નારક ચક્રીને તરત જ ખીજત લવમાં દેવ કે નારક ન થઈ શકે; માટે કાયસ્થિતિ એક જ લવની, એક જ લવના આયુષ્યકાળની.

□ યોગ-ઉપયોગ :

□ યોગ-ઉપયોગ :

જીવને યોગ તથા ઉપયોગ હોય છે. યોગ=આત્મ-વીર્યની સહાયથી મન, વચન કે કાયાનું કરાતું પ્રવર્તન. એની પ્રવૃત્તિ. ઉપયોગ=જ્ઞાન દર્શનનું સ્ફુરણ, આ બંનેનું વિવેક-આગળ કરાશે.

□ देश : _____

છવને છ લેશ્યા હોય છે. લેશ્યા કર્મ યોગની અંતર્ગત તે તે રંગના જે પુદ્ગલો જાની સહાયથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો એક પરિણામ છે, ચિત્ર-કળામાં શુંદર વર્ણો ચીકણી વસ્તુ જેમ રંગનો ટકાવ મજબૂત બતાવે છે તેમ લેશ્યા કર્મજાંઘની અવસ્થાને મજબૂત કરે છે, દીર્ઘ કરે છે, અગ્રુમ લેશ્યા હુઃખ-ખાદુત્ત કરે છે અને શુભ લેશ્યા સુખ-ખાદુત્ત કરે છે લેશ્યાના છ ભેદો સમજવા એક દષ્ટાંત છે.

છ મનુષ્યો માર્ગમાં બૃજા પડવાથી મોટી અટ્ટીમાં ગઈ
ચડ્યા, અને ત્યાં હશે બૂખ્યા થયા. ત્યાં એક નંબુરું વૃજ

તેમની તરફે પડ્યું. તે બેઈને છ મનુષ્યોએ પોતપોતાના વિચારો રજુ કર્યા.

પહેલો બોલ્યો	બીજો બોલ્યો	ત્રીજો બોલ્યો
પહેલે મૂળજાંઘા હાથેડીને નચે પાડીએ અને હાથેડી ફેળા ખાઈએ	મૂળપા તાલવળા શા હર છે ? મોટી કાળાઓ તેડીને ફેળા ખાઈએ	જાણુ જા રોય તેડા જ હજીજા તેડાને ફેળા ખાઈએ
ફાગુ હેરવા	નલ હેરવા	કાપાત હેરવા

ચોથો બોલ્યો	પાંચમો બોલ્યો	છઠ્ઠો બોલ્યો
જાણુના માવ હેરવા (સુમળા) રોય ત જ તોડો અને ફેળા ખાઈએ	માવ જાણુઓ તોડીત જ ખાઈએ.	નચે પહેલાં રોય તે વાણુને જ ખાઈએ.
તેજો હેરવા	પદા હેરવા	મુલક હેરવા

આ વાતીત ઉપરથી જોમની ગરબીતર હેરવાઓ
મધ્યમ થાય છે.

મધ્યમની ત્રણ ફજા, નીચ અને પ્રચિત હેરવાઓ અમુક
કે અને પછીની ત્રણ તેજો, પદા અને મુલક હેરવાઓ મુજબ

જીવમાં મિથ્યાત્વ, હોય, અવિરતિ (વ્રત-રહિતપણું) હોય, ક્રોધાદિ કપાય હોય અને મન વચન-ક્રયાના ચે.ગ હોય, એ આશ્રવ છે. જીવને આશ્રવથી કર્મ ચોંટે છે. તે કર્મ જડ-પુદ્ગલ છે. પુદ્ગલના મુખ્ય આઠ પ્રકાર ચાને આઠ વર્ગણા ઉપયોગી છે. એમાંની આઠમી કાર્મણુ વર્ગણામાંથી કર્મ બને છે. તે આઠ પ્રકારોની સમજ આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વે જોયું કે પૃથ્વી (માટી પાષાણાદિ), પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ વગેરે પુદ્ગલ તે તે જીવોએ ગ્રહણ કરેલા શરીરરૂપ છે. જીવ મરી જાય એટલે તે શરીરરૂપી પુદ્ગલને છોડી જાય છે. એથી એ શરીર-પુદ્ગલ નિર્જીવ, અચેતન, અચિન્ન બની જાય છે. વળી એ પુદ્ગલને અદ્ય તેવા રૂપમાં અથવા ભાંગ્યાતૂટ્યાં કે પરિવર્તન પામેલા રૂપમાં જીવ ગ્રહણ

કરે તો તે પાછા સજીવ, અગ્નિ સચેતન બની નીકળે છે. વળી જીવ એને છોડી નીકળે છે ત્યારે પાછા અગ્નિ નિર્જીવ બને છે. એમ અનાદિકાળથી આ પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. જીવ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરી શરીરરૂપે ધારણ કરે છે, પાછો એને છોડી ખીજા ભવમાં ખીજા પુદ્ગલથી શરીર બનાવે છે.

□ પરમાણુ :

આ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ઝીણામાં ઝીણા અંશને અણુ પરમાણુ કહે છે. જે પરમાણુ ભેગા થાય તો ઠંડાણુક—દ્વિપ્રદેશિકરૂઢ, પણ ભેગા મળે તો ત્ર્યણુક—ત્રિપ્રદેશિકરૂઢ. ચાર મળે તો ચતુ પ્રદેશિક,....એમ સંખ્યાતા મળે તો સંખ્યાત—પ્રદેશિક, અસંખ્યાતા મળે તો અસંખ્યાત-પ્રદેશિક અને અનંતા મળે તો અનંતપ્રદેશિક રૂઢ બને છે ચર્વાચની દૃષ્ટિએ દૃશ્ય એવા નેદ્રશિક સૂક્ષ્મ—અનંત આકૃતિ બનેલા રૂઢને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. આજના વિજ્ઞાનની ગણતરીના આણુમાં પણ વિભાજન થઈ શકે છે એ આ વસ્તુના સત્યને પુરવાર કરે છે. નવિતર ખરે અણુ જોડે બસ ટિંકું માપ. પછી એના બાગ ન પડી શકે. માટે આજનો અણુ કદાચ વ્યાવહારિક રૂઢ અણુ માને; એના વિસ્ફોટથી પ્રાપ્ત હિલેકોન, -યુટ્રોન વગેરે પણ વ્યાવહારિક અણુ, બાકી આણુ તો અમંગલુએ અદૃશ્ય જ રહેય. જોડે આજના અણુને મનમ કહેતો હીક લાગે છે.

□ ૮ વર્ગીકરણ :

વ્યાવહારિક અનંતા પરમાણુના બનેલા રૂઢ ૪ (ચાર) જાતના ઉપયોગમાં આવે શકે. જીવના દરમિયાનમાં આવે એવા આઠ જાતના રૂઢ રહેય છે તેના નામ—૧. નીદરિક.

૧૫

પુદ્ગલ

ૐવમાં મિથ્યાત્વ, હોય, અવિરતિ (વત-રહિતપણું) હોય, ક્રોધાદિ કપાય હોય અને મન વચન-ક્રયાના ચે.ગ હોય, એ આશ્રવ છે. જીવને આશ્રવથી કર્મ ચોંટે છે. તે કર્મ જડ-પુદ્ગલ છે. પુદ્ગલના મુખ્ય આઠ પ્રકાર ચાને આઠ વર્ગણા ઉપયોગી છે. એમાંની આઠમી કાર્મણુ વર્ગણામાંથી કર્મ જાને છે. તે આઠ પ્રકારોની સમજ આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વે જોયું કે પૃથ્વી (માટી પાપા-ણાદિ), પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ વગેરે પુદ્ગલ તે તે જીવોએ ચક્રણ કરેલા શરીરરૂપ છે. જીવ મરી જાય એટલે તે શરીરરૂપી પુદ્ગલને છોડી જાય છે. એથી એ શરીર-પુદ્ગલ નિર્જીવ, અચેતન, અચિન્ન જાની જાય છે. વળી એ પુદ્ગલને આજીવે તેવા રૂપમાં અથવા ભાંગ્યાનુદયાં કે પરિવર્તન પામેલા રૂપમાં જીવ ચક્રણ

કરે તો તે પાછા સજીવ, અચિત્ત સચેતન બની જાય છે. વળી છવ એને છોડી જાય છે ત્યારે પાછા અચિત્ત નિર્જીવ બને છે. એમ અનાદિકાળથી આ પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. છવ પુદ્ગલને રક્ષણ કરી શરીરરૂપે ધારણ કરે છે, પાછો એને છોડી ખીલત ભવમાં ખીલત પુદ્ગલથી શરીર બનાવે છે.

□ પરમાણુ :

આ પુદ્ગલ-રૂપ્યતા ઝીણામાં ઝીણા અંશને અણુ પરમાણુ કહે છે. જે પરમાણુ ભેગા ધાવ તો ઠંડણુક—દ્વિપ્રદેશિકરૂકંધ, ત્રણ ભેગા મળે તો ત્ર્યણુક—ત્રિપ્રદેશિકરૂકંધ, ચાર મળે તો ચતુ પ્રદેશિક,....એમ સંખ્યાતા મળે તો સંખ્યાત—પ્રદેશિક, અસંખ્યાતા મળે તો અસંખ્યાત-પ્રદેશિક અને અતંતા મળે તો અતંતપ્રદેશિક રૂકંધ બને છે સર્વજની દષ્ટિએ દૃશ્ય એવા નેત્રચિક્ર સૂક્ષ્મ—અતંત અણુતા બનેલા રૂકંધને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. આજના વિજ્ઞાનની ગણતરીના આણુમાં પણ વિજ્ઞાનન થઈ શકે છે એ આ વસ્તુતા અસને પુરવાર કરે છે. નવિનર ખરો અણુ જેટલો બસ છેલું માપ. પાછી એના બાગ ન પડી શકે. માટે આજનો અણુ પ્રદાય ન્યાયના રૂક અણુ માનો; એના વિસ્ફોટથી પ્રાપ્ત હિલેરોટ્રોન, ન્યુટ્રોન વગેરે પણ વ્યાવહારિક અણુ, બાકી અણુ તો સર્મગણુએ અદૃશ્ય જ હોય. જેટલે આજના અણુને રૂકંધ કહેવો શીક લાગે છે.

□ ૮ વર્ગીકરણ :

વ્યાવહારિક અતંતા પરમાણુતા બનેલા રૂકંધ (જગ્યા) છવના ઉપયોગમાં આવી શકે. છવના ઉપયોગમાં આવે એવા અણુ અતંતા રૂકંધ હોય છે. તેનાં નામ—૧. ઔદારિક.

પ્રકાશ, પ્રભા, અંધકાર, છાયા એ બધાં ઔદારિક પદ્મગત છે. એમાં પરિવર્તન થય કરે છે, હા ત. પ્રકાશનાં પદ્મગત અંધકારરૂપ બની જાય છે. છાયા પદ્મગતો દરેક સ્વરૂપ શરીરમાંથી તેવા તેવા રંગના બહાર નીકળ્યા કરે છે. ફર-ળીનતા કાચની આરપાર થઈને સફેદ કાગળ કે કપડા પર તેવા રંગમાં પડેલી છાયારૂપે તડકે દેખાય છે. ફોટોગ્રાફની પ્લેટ પર એ છાયા પદ્મગત પકડાય છે; તથા પ્લેટ પર ફોટો દેખાય છે.

જમીનમાં વાવેલા સચિત્ત ધીજમાં જીવ પોતાના કર્મોનુસાર તેવાં તેવાં પદ્મગતો આકાશ ને જમીનમાંથી આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે, એમાંથી અંકુર, ડાંડી પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરે બને છે. આ બધા પદાર્થો, જમીન, ખાતર અને પાણી કરતાં તર્કન વિલક્ષણ વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શવાળાં દેખાય છે. એ જ બતાવે છે કે સ્વતંત્ર જીવ-દ્રવ્ય અને કર્મની શક્તિ વિના આ વ્યવસ્થિત અને વિલક્ષણ સર્જન થઈ શકે નહિ. આહીં ધ્યાનમાં રહે કે ઝાડમાં એક મુખ્ય જીવ હોવા સાથે પાંદડે પાંદડે વગેરેમાં જુદા જુદા જીવ હોય છે.

□ પ્રકરણ ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ના પ્રશ્નો □

૧. 'સંસારી' એટલે શું? સંસારી જીવોના ભેદો બતાવો.
૨. 'અપકાય' અને 'નિગોદ' એટલે શું? ત્યાં જીવોની સંખ્યા કેટલી?
૩. આ જીવો કેટલી કઈ ઇન્દ્રિયવાળા? એસ, રત્ન, માકલ તીલ, અળસિયા, વીંછી, ગિરોળી, એ કઈ ગતિના જીવ કહેવાય?
૪. વળે લોકનું માપ લખો.
૫. ૫ ઇન્દ્રિય તિયગના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવો.

૧. પ્રાણ અને પર્યાપ્તિઓ કેટલી? કઈ કઈ?
૨. પર્યાપ્તિની પ્રક્રિયા બતાવો,
૩. યોગિ, અવગાહના, કાયસ્થિતિ, યોગ, ઉપયોગ સમજાવો.
૪. ૭ લેખ્યાને તાંબૂદક્ષના દર્શનાતથી સ્પષ્ટ કરો.
૫. વર્ગલા એટલે શું? ૮ વર્ગજ્ઞાના નામ અને ઉત્પત્તિ-ક્રમ સમજાવો.
૬. પ્રકારો અને અંધકાર શી સીત છે?
૭. વાયુ અને શ્વાસોર્જવાસ વચ્ચે શી તફાવત?
૮. બીજામાંથી અંકુરોદિ થાય એના પર 'છત્ર' તરત માખિત કરો.
૯. જાપા અને વિચાર પર છત્રનું વર્ણન શી રીતે?

જીવને પ્રાણ એટલે કે ઈન્દ્રિયો તથા મન-વચન-ક્રિયાનું બળ મળતું છે. આયુષ્ય છે, શ્વાસોન્નવાસ છે. પરંતુ એના દુર-પયોગથી જીવ કર્મ-બંધનથી બંધાય છે. એ દુરુપયોગને ચાત્રીવ-સેવન કહેવાય છે. કર્મ બંધાવનારા આશ્રવ કયા કયા છે એનો હવે વિચાર કરીએ.

ઈન્દ્રિયો, અનત કપાય; યોગ અને ક્રિયા,—એ પાંચ આશ્રવ છે.

અથવા હિંસા, જૂઠું, અદત્તાદાન (ઓરી), મૈથુન, પારશ્વહ, ક્રોધાદિ ૪ કપાય, રાગદ્વેષ, કલહ, આળસઠાવવું, ચાડીચુગલી ભર્યા ઉદ્વેગ, નિંદા માયામુખવાદ, મિથ્યાત્વશબ્દ્ય-એ ૧૮ પાપસ્થાનક પાણી આશ્રવ છે.

અથવા, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય, યોગ અને પ્રમાદ, એ પાંચ આશ્રવ છે. આમાં ઉપરોક્ત ઈન્દ્રિય-અનત વગેરેનો અભાવેગ થઈ શકે છે; કેમકે ઈન્દ્રિયો

અને અવત્ત એ અવરત્તિમાં સમાઈ જાય છે. ક્રિયાઓમાંથી કોઈકનો મિથ્યાત્વમાં, કોઈકનો ક્રયાયમાં, કોઈકનો ચેતનમાં, તે કોઈકનો પ્રમાદમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. માટે અતી આપને આ મિથ્યાવાદિ પાંચનો વિચાર કરીશું.

□ મિથ્યાત્વ :

મિથ્યાત્વ એટલે મિથ્યા ભાવ, મિથ્યા રૂઝિ, અસદ્ વસ્તુ. પૂર્વે કહ્યું તેમ જિનોજાયાને લીતરાગ સર્વજ્ઞ બનવાને કહેલા છવ-અછવાઈ વાર પર અરુચિ એ મિથ્યાત્વ એમ જિને કહેલા સાચા મોક્ષમાર્ગ ઉપર રૂઝિ નહિ પામતું અસાનીએ કહેલા પ્રદિપત મોક્ષમાર્ગ ઉપર રૂઝિ એ મિથ્યાત્વ. અપણા સુદેવ સુસુદ અને મુધર્મ પર રૂઝિ ત સાખતાં કુદેવ-કુમુદ-કુધર્મ ઉપર રૂઝિ સાખતી એ મિથ્યાત્વ.

□ કુદેવ :

એટલે જોમનામાં રાગ, દેવ, કામ, ક્રોધ, લોભ, વારધ, મનકરી, ભય, અજ્ઞાન વગેરે દેવ છે.

□ કુમુદ :

એટલે જોમનામાં અધિભાવિ મહામત નથી હંચન રાગિની રાગે-દુઃખાવે-અનુભવે છે, મર્યા પામી, અરુચિ અને વસ્તુઓનો સંબંધ સંબંધે છે, તથા સંધિ, સંબંધ કે સંબંધને સમજાવે છે તે.

□ કુધર્મ :

એટલે જો મનમાં સમજામાં ન સમજાવત, ને સમજાવત નથી, છવ અછવ વગેરેનું અધિભવન સર્વજ્ઞ કહેવું નથી. નિયમ-સેવન, ક્રયાય વગેરે યાપીને ધર્મ કહ્યો છે.

કર્તવ્ય કહ્યા છે તે. એવા કુદેવ-કુશુરુ-કુધર્મ પર આસ્થા, શ્રદ્ધા, પક્ષપાત, રુચિ હોય એ મિથ્યાત્વ છે.

□ મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે.

૧. અનોલોગિક મિથ્યાત્વ એટલે એવી મૂઢતા કે જ્યાં તત્ત્વ, અતત્ત્વ કશાનો આલોગ અર્થાત્ ગમ નથી, આવી મૂઢતા અનોલોગિક મિથ્યાત્વ છે. એ મન વિનાના બધા જીવોને હોય છે. (એન્ડ્રિયથી માંડી અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને મન નથી હોતું.)

૨. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ એટલે કે મિથ્યાધર્મ ઉપર દુરાગ્રહભરી આસ્થા. ભગ્ન માનેલા અસર્વજ્ઞતા ધર્મ માટે યુક્તિ ન કરે, તેમ ભગ્ને સરાગી દેવનો ધર્મ લીધો હોય પરંતુ એ જ સાચો ધર્મ છે, બાકી બધા ધર્મ ખોટા છે, એવો કદાચક્ર તે અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ.

૩. અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ એટલે કે મિથ્યાધર્મમાં ભે કે ફસાયેલો હોય, પરંતુ એનો અભિગ્રહ અર્થાત્ હંકાર ચક્ર ન હોય; સમજતો હોય કે 'શાસ્ત્ર ઘણું મતિ થોડલી', સત્યું શું છે એ ચોક્કસ થઈ શકતું નથી, માટે આગ્રહ રાખ્યા વિના દેવ-શુરુ અને ધર્મની સેવા-ઉપાસનામાં રહેવા દે. આ મિથ્યાત્વ ભદ્રક-મધ્યસ્થ મિથ્યાદર્શની જીવોને હોય છે.

૪. આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞનો ધર્મ પામ્યો છતાં એમાંની કોઈ વાત ન માનતાં એનાથી ઉઘટી વાતનો અભિનિવેશ-દુરાગ્રહ રાખે તે.

૫. સાંશયિક મિથ્યાત્વ એટલે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલ તત્ત્વ પર શંકા-કુશંકા.

મિથ્યાત્વ એ આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે; કેમકે

લે મૂળમાં તરવ; મોક્ષમાર્ગ અને દેવ-ગુરુ-ધર્મ પર આર્યા
જ ન હોય તો કિંઆદિ પાપમાં અને ઈન્દ્રિયોના વિગ્રયોમાં
તીવ્ર આસક્તિ રહે છે; એથી સદ્ગમંથી દૂર રહેવાનું થાય
છે. પાપો અને વિવયોનો આવેશ રાખીને અનંતવાર ત્યાગ-
તપર્યાદિ છુલે કર્યા છતાં એ નિષ્ફળ ગયા. માટે એ આવે-
શના કારણભૂત ગિર્યાત્વને દૂર કરવા જેવું છે.

□ અવિરતિ :

પાપનો પતિજ્ઞાપવંદ્ય યાગ ન કરવો એટલે અવિરતિ
દોષપણ પાપની ક્રિયા કે કર્મ અત્યારે આપણે કરતાં નથી
પરંતુ એ પાપ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો એ
વિરતિ છે, તે પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોય તો એ અ-વિરતિ છે.
પાપ ન કરવા છતાં પણ આ અવિરતિથી આત્માને કર્મ બંધન
થાય. આ પ્રકારનું પાપની સાપેક્ષતાનું બંધન એટલે
અવિરતિ.

પ્રશ્ન : પાપ ન કરે છતાં ય કર્મ બંધાય? એ કેવી
રીતે બને ?

ઉત્તર : ધર્મ અને પાપ તણ રીતે થાય છે ધર્મ ભલે
કરવો, ધર્મ ખીજ પાસે કરાવવો અને ધર્મ કરતો હોય
તેનું અનુમોદન (પ્રશંસા-અનુમતિ-સાધાર) કરવું. આમ
ધર્મ કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાથી કર્મનો નાશ થાય
છે. ને જ પ્રમાણ પાપ ભલે કરવું કે પાપ ખીજ પાસે કરા-
વવું કે પાપ કરતો હોય તેની અનુમોદન (પ્રશંસા-અપેક્ષા-
સાધાર-સાધાર) કરવાથી કર્મબંધ થાય છે. પ્રતિજ્ઞા નથી એટલે
પાપની અપેક્ષા રાખી છે. ને એથી પણ કર્મબંધ થાય છે.

મહત્ત્વ પાપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કેમ નથી દિતો? ને પાપ
કરને કરવો નથી. છતાંય એ પાપના ભયથી પ્રતિજ્ઞા દેતાં

શું કામ અચકામણુ થાય છે ? પ્રતિજ્ઞા નહિ લેવાના માનસનો સંક્ષમતયા તપાસ કરશે. તો જણાશે કે મનમાં જોડે જોડે પણ પાપની અપેક્ષા છે. મન વિચારે છે : 'જોકે આમ તો એ પાપ હું નહિ. જ કરું પણ પ્રસંગ આવે તો કરું પણ પડે. કદાચ એ પાપ કરું પણ જશે. તેથી જો પાપ-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો મુશ્કેલી થાય. માટે રહેસ દે, બાધા બાધા કંઈ લેવી નથી.'

આમ મનમાં એક છાનાં ખૂણે હજી પાપ પ્રત્યે એક છે. "જીવનમાં પાપ જોઈએ જ નહિ" એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા-દૃઢ સંઠ્ઠ્ય થયો નથી ત્યાં સુધી પાપની અપેક્ષા છે. પાપની અપેક્ષા પણ પાપ છે, પાપ ન કરવા છતાં પણ પાપ છે એવા હિસાબ વિનાના પાપોની અવિરતિથી અકબળકર્મ સતત બંધાય છે. આવા કર્મબંધ તો જ અટકે કે જો નિર્ધાર પૂર્વક પાપને તિલાંજલિ અપાય, પ્રતિજ્ઞા કરી પાપને વોસિ-રાવાય-ત્યાગ કરાય.

દા ત શિકાર લૂંટ, માંસાહાર વગેરે કરવાની ભલે જીવનમાં કોઈ સંભાવના નથી, છતાં એના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરાય, તો જ એ સંબંધનાં કર્મ બંધાતા અટકે છે. એમ જનમ જનમમાં આપણે મૂકેલાં શરીર અને પાપસાધનો નિર્ધારપૂર્વક મનથી પ્રતિજ્ઞા રૂપે વોસિરાવીએ, અર્થાત્ 'જલ્દી દારીમાં હવે એની સાથે મારે કોઈ જ સંબંધ નથી,' એવું નક્કી કરીએ તો જ એ અંગેના કર્મ બંધાતા અટકે.

પ્રશ્ન : માણસ હિંસા માંસાહાર આદિ જનમથી કરતો નથી, એને એનું પાપ શી રીતે લાગે ? 'કરે તે બરે' એવું દહેવાય છે ને ?

ઉત્તર : એ લોકો ક્રિષ્ણ છે. વૈત્તધર્મ આગળ વધી કહે છે. વરે તે ભરે; અર્થેત વિના પ્રતિજ્ઞાએ હેયાની અપેક્ષાએ અને વરે દોષ એ પણ ભરે-કર્મથી બંધાય.' વ્યવહારનાં ખાચ છે કે વ્યાપારમાં ભારીકારી ચાલુ હોય અને ખાતે છ મહિના હવા ખાયા ગયો. દુધાન-વેપારમાં કોઈ બાગ ન મળ્યા, છતાં જે જોટ આવે એનો બાર પોતાના માથે ચડે જ છે. હવા ખાયા જતા પહેલાં બાગ બંધ કર્યો હોય તો જોટનો બાર માથે ન આવે. એમ બાર મહિના બહારગામ હવા, દેશના મરમમાં નળ-મટર કાંઈ ન વાપર્યાં. છતાં નળ-મટરનો મ્યુનિસિપલ ટેક્સ બદલો જ પડે છે. એ બંદોબેથી નેરિસ આવી છુટા થયા હોય, તો બાર નહિ. એમ પાપ-ભાગની એ પ્રતિજ્ઞા નથી, તો કર્મનો બાર વધે જ છે; પ્રતિજ્ઞા કરે તો બાર નહિ. માટે જ આવી સૂક્ષ્મતા બનાવવાર ચિન્ટાશાસન સાથે મળેલા આ ઉત્તમ હૃદયમાં આ એક મહાન સાધના છે કે બંદે પાંચ જ મિનિટ ચા અમુક પ્રતિજ્ઞાની માંડીને દિવસ, રાત્રિ, સપ્તમ, પશુ માણ, વનં વાવન, હરનજારને માટે વિવિધ મત, નિયમ, પ્રતિજ્ઞામાં રહેલું. તલિવર ખામન-અવિરતિથી ફાગર અધામ કર્મનો બાર વધતો રહે છે. એટલે પહેલું તો જે પાપે આપણે કરતા ચરી, તા. તા. શિખર, લુગાર, માંચાદાર વગેરે, જેના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી દેઈ; પછી જે પાપ કરતા હોય એમાં થ મર્યાદા ખાતી, તે ઉપરના પાપ પ્રતિજ્ઞાથી બંધ રહેવા.

અવિરતિ સ્વરૂપે ૧૨ પ્રકારની રીત છે. (૧) પાંચ મિનિટ અને મન સંબંધી વિચારનાં ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા ન થયે તો જ તથા (૨) દિવસ, રાત્રિ, સપ્તમ, પશુ માણ અને અવિરતિ સ્વરૂપે ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા ન થયે તો જ ૬. એમ

મિથ્યાત્વનું એ અર્થ શુદ્ધ-શુદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે તેથી એ બેને ઉદયમાં ગણુતાં, કુલ ૧૨૨ કર્મ-પ્રકૃતિ ઉદયમાં ગણાય. એમાં ૫ શરીર સાથે ૫ બંધન અને ૧૫ સંઘાતન ઉમેરતા ૨૦ વધે, તથા વર્ણાદિ ૪ ને બદલે વર્ણ-૫, રસ-૫, ગંધ-૨ અને સ્પર્શ ૮. એમ ૨૦ ગણુતાં ૧૬ વધે; એટલે કુલ ૩૬ વધવાથી ૧૨૨ + ૩૬ = ૧૫૮ કર્મ-પ્રકૃતિ સત્તામાં ગણાય.

□ ધાતી—અધાતી કર્મ

જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મમાં બે બાત છે; એક ધાતી અને બીજી અધાતી. ધાતી એટલે આત્માની નિર્મળતાયાને પરમાત્મભાવના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન, વીતરાગતાદૃષ્ટિ આદિ અને વીર્યાદિનો ધાત કરનાર; અને અધાતી એટલે એનો ધાત નહિ કરનાર. મોક્ષસુખ આત્મગુણ છતાં એનું રોધક વેદનીય કર્મ પરમાત્માનું ધાતક નહિ, માટે એ ધાતીકર્મ નહિ.

□ ધાતી

આ કર્મ ચાર છે,—જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય. બાકીના વેદનીય, આયુધ્ય, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ એ ચાર અધાતી કર્મ છે.

જ્ઞાનાવરણનો ઉદય થયો એટલે જ્ઞાન રોકાવાનું જ મિથ્યાત્વનો ઉદય થયો એટલે સમ્યક્ત્વ ગુણ રોકાવાનો જ તેથી તે ધાતી છે. પરંતુ અધાતી દા. ત. અશાતા વેદનીય કે અપયશ નામકર્મ.

માટે સમજવાતું હા. ત. અશાતા, દૌર્ભાગ્ય, અપયશ આવવા પર મુદ્દાની ક્ષમા મોહનીયતા ઉદયને જાગવા દઈએ. અર્થાત્ ક્ષમા કરીએ તો જ ક્ષમાદિ શુભ અવસાય અને ન જાગવા દઈએ તો એકલી અશાતા કે દૌર્ભાગ્યદિ માત્રથી આત્મ-શુભ અવસાય એવું નહિ, માટે એ ઘાતી નહિ. આનો અર્થ એ છે કે અઘાતી કર્મના ઉદય ચાલુ છે, અમર નવા ઉદયમાં આવ્યા છે. છતાં આપણે સાવધાન રહીએ તો માન આદિ શુભ કાર્યો અને લીધે ન થવાય.

□ પરાવર્તમાન—અપરાવર્તમાન

દેહકાંક કર્મ એવાં છે કે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક કાર્યે જાંખાતાં કે જોગવાતાં નથી; હિન્તુ વારાફરતી અંધાર કે ઉદય પામે છે, તેથી એને પરાવર્તમાન કહે છે. હા. ત. શાતા ચેહનીય જાંખાતું હોય ત્યારે અશાતા ન જાંખાય, આત્મ ઉદયમાં હોય તો અશાતા ઉદયમાં ન આવે, એમ અશાતા જાંખાતું હોય તો શાતાચેહનીય ન જાંખાય. વગરશક જાંખાતું હોય તો સ્વાવર-દગક નહિ જાંખાય, માટે આને પરાવર્તમાન કહેવાય. બાકી જેના પ્રતિરોધી ન હોય તે અપરાવર્તમાન ગણાય; હા. ત. પાંચ મનાવરણ કર્મ.

જાંખમાં પરાવર્તમાન ૭૦ પ્રકૃતિ છે. એમાં પૂર્વ નામકર્મની (૩૩ પિંડપ્રકૃતિ તે ૪ વર્ણોદિને ૨ તેજસ પ્રમુખ પિંડ + ૨ આત્મ હયોત + ૨૦ એ ક્રમક) + ૩ મોહ-દીપ-વિગ્નિ-અરુદિ-દાસ્ય-ચોર-૩ પેદા + ૨ ઓત ન ૪ અનુક્રમ-૭૦ જાંખમાં તે તે સ્વેચ્છાભાગી એક જાંખાય ત્યારે કોઈ ન જાંખાય, એટલે કે સ્વેચ્છાભાગી વારાફરતી એટલે જ જાંખાય, તેથી એને જાંખમાં પરાવર્તમાન કહી બાકી ૫૦ અપરાવર્તમાન

થઈ જવું. જગતાં જ 'નમો અરિહંતાણુ' યાદ કરવું. પછી વિનય સચવાય એ માટે પથારીમાંથી બહાર નીકળી ને મનમાં પાંચ પરમેષ્ઠીને નમન કરતાં ૭-૮ વાર નમસ્કાર મંત્ર લખવો. હૃદયકમળની કલ્પિકા અને ૮ પાંખડીમાં એ ચિંતવી શકાય. પછી યાદ કરવું કે 'હું' કોણ? ક્યાંથી આવ્યો? ક્યાં જવાનો? મારું ધર્મસ્થાન કયું? અહીં શું કર્તવ્ય છે? આ કયા અવસર? કેવા દેવ, કેવા ગુરુ મળ્યા છે? અને એને સદ્ગુણ કરવા માટે શું ઉચિત છે?...'

‘નવકાર’-નમસ્કાર મહામંત્ર એમાં અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ, એ પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરાય છે. એ સમસ્ત મંત્રોમાં શિરોમણિ છે; કેમકે (૧) કોઈ પણ મંત્ર સાધતાં કે શાસ્ત્ર લખતા પહેલાં નવકાર મંત્ર યાદ કરવાનો છે. (૨) નવકાર એ જિનશાસનનો સાર છે; (૩) સંક્ષેપમાં ચૌદ પૂર્વના ઉદ્ધરણરૂપ છે; કેમકે પરમેષ્ઠી એટલે સામાયિક અને સામાયિક એ ચૌદ પૂર્વનો સંક્ષેપ છે. (૪) માત્ર અંતકાળે નવકાર પામેલાને પણ સદ્ગતિ મળી છે અને (૫) આદીં પણ નવકાર યાદ કરનારની આપત્તિઓ મટી છે સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. (૬) નવકાર અંતરાયો દૂર કરે છે અને શ્રદ્ધ મંગળરૂપ બને છે. (૭) એક નવકાર-સ્મરણમ પાપકર્મની ૫૦૦ સાગરોપમ વર્ષની સ્થિતિ તૂટે છે તથા (૮) પાંચ પરમેષ્ઠીના સર્વસુકૃત્યોની અનુમોદનાનો લાભ મળે છે. માટે સૂતાં-જગતાં-હાલતાં-બેસતાં-ભોજન કરતાં કે ધર્મ કરતાં, ઘરમાં પેસતાં કે બહાર નીકળતાં, દરેક કાર્ય-પ્રસંગે નવકારને પાઠવો યાદ કરવો.

પ્રમાણ :- પ્રમાણે જગીને નવકાર-સ્મરણ અને આત્મચિંતા કરી ધર્મસ્ફુર્તિ મેળવવી. પછી સામાયિક, પ્રતિક્રમ

ખાણુ લેવું એમને ભાત-પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર. પુસ્તક; ઔષધનો લાભ આપવા વિનંતિ કરવી.

પછી ઘરે આવી જો નવકારશી પચ્ચક્ષુખાણુ હોય તો જ્યેષ્ઠાપૂર્વક તે કાર્ય પતાવી, ગુરુમહારાજ પાસે આવી આત્મહિતકર અમૂલ્ય જિનવાણી સાંભળવી. કંઈક ને કંઈક વ્રત, નિયમ, અભિગ્રહ કરવો, જેથી સાંભળેલું લેખે લાગે અને જીવન આગળ વધાય.

મધ્યાહ્ન ને બપોરે :-ત્યારબાદ જીવજંતુ ન મરે એ કાળજી રાખી પરિમિત જળથી સ્નાન કરી પરમાત્માની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી. પૂજામાં પોતાની શક્તિને ગોપવ્યા વિના પોતાના ઘરના દૂધ, ચંદન, કેસર, પુષ્પ. વરણ, અગરબત્તી, ધૂપ, દીપક, અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્ય વગેરે દ્રવ્યસામગ્રીનો સદુપયોગ કરવો, કેમકે જિનેશ્વર ભગવાન જ પરમપાત્ર છે-સર્વોત્તમ પાત્ર છે. એમની ભક્તિમાં થોડી ય સમર્પેલી લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બની જાય છે. પંચાશકશાસ્ત્ર કહે છે-જેમ સમુદ્રમાં નાળેલું એક પાણીનું ટીપું પણ અક્ષય બની જાય છે એમ જિનેન્દ્રના ચરણે ધરેલી થોડી પણ લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બને છે; આ દર્શન-પૂજાની વિધિ આગળ વિચારશું.

દ્રવ્યપૂજા પછી ભાવપૂજામાં ખૂબ ઉદ્દાસથી ગદગદ સ્વરે હેયું રડું રડું થતું હોય એ રીતે ચૈત્યવંદન કરવું. એમાં અંતે 'જયત્રીયરાય' સૂત્રથી ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા વગેરે ખાસ લક્ષ રાખી આજીજીપૂર્વક માગવું; આપણને એમ લાગે કે મારે આ જોઈએ છે. સૂત્રનો માત્ર પોપટપાઠ નહિ કરી જવાનો.

પછી શ્રાવક ઘરે આવી અમહત્ય-ત્યાગ, દ્રવ્યસંકેય અને વિગર્હ (રસ)ના નિયમપૂર્વક જીનોદરી રાખી ભોજન

પતારી, તમકારમગાદિ ધર્મમગજ કરીને જીવન-નિર્વાહ માટે અર્થચિંતા કરવા લાયક, ધર્મમગજ એટલા માટે કરે કે ધર્મ-પુરુષાર્થ એજ એક પુરુષાર્થ છે. તેા જીવન પુરુષાર્થના મોખરે એને રાખવો જોઈએ. ધંધામાં જુદાં. અનીતિ, દંભ, નિર્દયતા વગેરે ન આવનાઈ લાયક, એની ખૂબ દાખલ રાખવી. જોખ જોડો કરવો, કમાઈમાંથી અરુચિ બાગ પરજન્યમાં, ખા ભાગ જ્યવત ખાતે અને ધા ભાગ ધાર્મિક કાર્યમાં યોજવો.

સાજના જોજન એવી રીતે પતારણુ કે સુધોસ્તની બે પડી પડેતાં (આ છેવટે સુધોસ્ત પડેતાં) પાણી વાપરી લઈ રાત્રિજોજન-સ્નાન દુન સાવિધાર પચ્ચદ્ધમાણ કરી લાયક.

સાંદો અને રાત્રે :- પડી જિતમદિરે પૂપ. આરતિ, મંગલાર્પણ, મીન્યાવંત કરવું. પડી સાંજનાં પ્રતિક્રમણ. એ ન બને તેા સ્વાત્મનિરીક્ષણ, પાપમલો, આંત્રિપાક કરી સુર-મહામગજની મેરા દેખામતા કરવી. પડે આવી કુટુંબને ધર્મ-સાધના, રામ કે તીર્થંકર અવવાન વગેરે મહાપુરુષનાં અલિંગ સંબંધાવવા, પડી જોને મંદિરે ને મંદિરે લઈ જઈદણ કરી નાવવાનું વાલણું. પડીથી અનિલ્લ અમરજી વગેરે જાવના સ્તાયવી.

મુદ્દખરૂ, સામંતો, રાજકુમાર વિલમદો, વિ-
લમદો મેરાજી વગેરેના કલ્યાણનાં પરાક્રમ કલ કરવા. જાનંત
મંદિરમાં કલ્યાણનાં અને કરી સુખ મદિરે મેરાજી સામ-
વામનાં સુખમાં મિત્રવતી હિંમ આવી જ્યારે નવાસમંત
સ્થાણ કરી કરી જઈ અને કરી કરી કરી કરી કરી કરી
ગિરનારી સમાજ કરી કરી કરી કરી કરી કરી કરી કરી
આને આ ને કરી કરી કરી કરી કરી કરી કરી કરી

ખાણુ લેવું એમને ભાત-પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર, પુસ્તક; ઔષધનો લાભ આપવા વિનંતિ કરવી.

પછી ઘરે આવી જો નવકારશી પચ્ચદ્ધ્યાણુ હોય તો જયણાપૂર્વક તે કાર્ય પતાવી, ગુરુમહારાજ પાસે આવી આત્મહિતકર અમૂલ્ય જિનવાણી સાંભળવી. કંઈક ને કંઈક વ્રત, નિયમ, અભિગ્રહ કરવો, જેથી સાંભળેલું લેખે લાગે અને જીવન આગળ વધાય.

મધ્યાહ્ન ને ખપોરે :-ત્યારબાદ જીવજંતુ ન મરે એ કાળજી રાખી પરિમિત જળથી સ્નાન કરી પરમાત્માની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી. પૂજામાં પોતાની શક્તિને ગોપવ્યા વિના પોતાના ઘરના દૂધ, ચંદન, કેસર, પુષ્પ, વરખ, અગરબત્તી, ધૂપ, દીપક, અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્ય વગેરે દ્રવ્યસામગ્રીનો સદુપયોગ કરવો, કેમકે જિનેશ્વર ભગવાન જ પરમપાત્ર છે-સર્વોત્તમ પાત્ર છે. એમની ભક્તિમાં થોડી ચ સમર્પેલી લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બની જાય છે. પંચાશકશાસ્ત્રે કહે છે-જેમ સમુદ્રમાં નાળેડું એક પાણીનું ટીપું પણ અક્ષય બની જાય છે એમ જિનેન્દ્રના ચરણે ધરેલી થોડી પણ લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બને છે; આ દર્શન-પૂજાની વિધિ આગળ વિચારશું.

દ્રવ્યપૂજા પછી ભાવપૂજામાં ખૂબ ઉલ્લાસથી ગદ્ગદ સ્વરે હૈયું રડું રડું થતું હોય એ રીતે ચૈત્યવંદન કરવું. એમાં અંતે 'જયત્રીયરાય' સૂત્રથી ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા વગેરે ખાસ લક્ષ રાખી આજીજીપૂર્વક માગવું; આપણને એમ લાગે કે મારે આ જોઈએ છે. સૂત્રનો માત્ર પોપટપાઠ નહિ કરી જવાનો.

પછી શ્રાવક ઘરે આવી અભક્ષ્ય-ત્યાગ, દ્રવ્યસંકેય અને વિગર્હ (રસ)ના નિયમપૂર્વક હિનોદરી રાખી લોચન

નમસ્કાર (નવકાર) મંત્ર અને પંચપરમેષ્ઠી

નમસ્કારમંત્ર-નવકારમંત્ર એ પંચ-
પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવાનું સૂત્ર છે. એ
સૂત્ર અને સૂત્રથી કરાતો નમસ્કાર મહા-
મંત્રરૂપ છે; સમસ્ત વિશ્વને દર દરે છે
અને અચિંત્ય શિલિઓ કરી આપે છે.
એનાથી સદાગતિ મળે છે. જાતી નમસ્કાર
કરતી વખતે પાંચેશ્ઠીના સ્ફુટો તથા હ્રિં
આદિ અનુમાલના તથા અક્ષરોનું રહે છે.
અનુમાલના ઉપર સ્વરહે તે 'કરણ,
ક્રમણ ને અનુમાલન અગિયાર ફળ નીવ-
તવૌ.' અક્ષરોનું સ્ફુટ તથા સૂત્રથી
શિલિ કરવાની વિગતમાં જોઈ શકાય
મંત્રાર્થ છે.

કેઈ પણ પ્રકારે શિલિ કરવા મને
આ પાંચે પદ્ધતિમાં છે કે કોઈ પણ
પંજી કોઈ કરવા, એ પાંચેશ્ઠીનાં પદોના
પર જુદા રીતે અને એના પર જુદા અર્થે.
પરમેષ્ઠી-નમસ્કારમાં આ અક્ષરોનું અગિયાર

-પૂનમ-અમાવાસ્યા, ૨૪ પ્રભુના કૃત્યાણુક દિવસો, કાર્તિક-
દ્વાગણુ-અપાડની ૩ અઠ્ઠાઈ, ચૈત્ર-આસોની ઓળી તથા પર્યુ-
પણુ અઠ્ઠાઈના દિવસો; આ દિવસોમાં દળવું-ખાંડવું-પીસવું-
કપડાં ધોવાં વગેરે આરંભ સમારંભો વર્જવા, લીલોતરી ત્યાગ
રાખવો; બ્રહ્મચર્ય પાળવું, શક્ય સામાયિક, પ્રતિક્રમણુ, પોષધ
કરવો, વિશેષ જિનેન્દ્રલક્ષિત કરવી, શક્ય તપસ્યા કરવી,
વિશેષ વિગઈ ત્યાગ કરવો પવો અંગે વિશેષ વિચાર આગળ
પવોના પ્રકરણમાં કરાશે.

□ પ્રશ્નો □

૧. સમજવો, પ્રભાતની આત્મચિંતા, તપોથી વિવિધ પાપ-
ક્ષય, ગ્રહદર્શનમાં બાવના, વેપારાર્થે જતાં નવઠાર કેમ ?
૨. રાત્રે જાગેલો શ્રાવક શું શું વિચારે ? દિનચર્યાના હેતુ શા ?

નમસ્કાર (નવકાર) મંત્ર અને પંચપર્યોલી

નમસ્કારમંત્ર-નવકારમંત્ર એ પંચ-
પર્યોલીને નમસ્કાર કરવાનું ચતુષ્કૃતિ. એ
મંત્ર અને ચતુષ્કૃતિ કરાને નમસ્કાર મહા-
મંત્રગ્રાહ્ય છે; સમસ્ત પ્રિયોને હર હરે તે
અને અર્ચિત્વ વિધિમાં કરી આપે છે.
લોનાથી મહાપ્રાણ મળે છે. જલ્દી નમસ્કાર
કરવી જાગરો પર્યોલીના સુખને તમા હોય.
પ્રભી અનુભવના તમા અનુભવ કરો છે.
અનુભવના હૃદય અનુભવે તે. ‘કમલ-
કરણને અનુભવ મરિયાં હૃદયની-
તપો.’ અનુભવની સુખ તમા અનુભવ
વિધિ કરવાની પ્રિયતાં પહેલું પાલનું
મંત્ર છે.

કેવળ હૃદય મંત્ર સિદ્ધ કરવા માટે
આ પહેલું પદવિધિ છે તે કેવળ અનુ-
ભવ કેવળ અનુભવ. એ પદવિધિ છે કેવળ
પદ હૃદય મંત્ર અને લોના પદ હૃદય અનુભવ.
પર્યોલી-નમસ્કારમાં આ અનુભવ મરિયાં

બને છે. અરિહંત-સિદ્ધ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ-આપાંચ પરમેષ્ઠી છે.

(૧) અરિહંત એ પહેલા પરમેષ્ઠી છે, વિચરતા દેવા-ધિદેવ પરમાત્મા છે અરિહંત એટલે જે દેવોની પણ પૂજાને અર્હ છે-યોગ્ય છે, એ અરિહંત ૧૮ દોષના ત્યાગી અને ૧૨ ગુણે ગુણવંતા છે. એમણે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મના નાશથી ક્રમશઃ અજ્ઞાન, નિદ્રા અને દાનાદિ પાંચના અંતરાય એ ૭ દોષ તથા મોહનીય કર્મના નાશથી ૧૧ દોષ મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, અવિરતિ અને કામ એ ૫ તેમજ હાસ્ય, શોક, હર્ષ, ઉદ્વેગ, લય અને ભુગુપ્સા (દુઃખ) એ ૬ એમ ૫+૬=૧૧ અને ૭+૧૧=અઠાર દોષ તથા દીધા છે, એથી એ વીતરાગ બન્યા છે.

અરિહંતના ૧૨ ગુણુઃ—અરિહંતમાં ૩૪ અતિશયો યાને પુરુષોત્તમના-પરમેશ્વરતાની વિશિષ્ટતાઓ છે. એમાં ૪ મુખ્ય અતિશય અને ૮ પ્રાતિહાર્યરૂપ અતિશય એમ ૧૨ ગુણુ અરિહંતના છે. ૪ અતિશયમાં ૧૮ દોષનો ત્યાગ એ એમનો ‘અપાયાપગમ’ અતિશય છે. (અપાય=દોષ-અનર્થ-ઉપદ્રવ.) એ જ્યાં વિચરે ત્યાં ૧૨૫ યોજનમાંથી મારી-મરડી વગેરે ઉપદ્રવ દૂર થાય છે, એને પણ અપાયાપગમ-અતિશય’ કહે છે. વીતરાગ બનવાથી પછી સર્વજ્ઞ બને છે. એ ‘જ્ઞાનાતિશય’ છે. ત્યાં જઘન્યથી કોડ દેવતા સાથે રહે, દેવો ઈન્દ્રો પૂજા ભક્તિ કરે વગેરે એ ‘પૂજાતિશય’ છે. ૩ ભુ ૩૫ ગુણુવાળી દેશના આપે, એ ‘વચનાતિશય’ છે. આ ૪ મુખ્ય અતિશય છે. સાથે ૮ પ્રાતિહાર્ય ગણુતાં અરિહંતના ૧૨ ગુણુ દર્શવાય છે. કુલ એમનામાં ૩૪ અતિશય (=વિશિષ્ટ વસ્તુ) ઉત્પન્ન થાય છે. એમાંનો એક ભાગ આઠ પ્રાતિહાર્ય,

અપ્રકાયમાં ૧-૨-૪ ખાલડીથી વધુ પાણી, અપ્રકાયમાં ૧-૨-૩ ચૂનાથી અધિકમાં બનેલ આજની વસ્તુ વાયુકાયમાં ૧-૨-૩ હિંસક-પંખાથી અધિક, અને વનસ્પતિકાયમાં લેપ વગેરે માટે કે ખાવામાં ભાજી, શાક વગેરે અમુકથી વધુ નહિ વાપરું.

ત્રણકાય-નિરપરાધી હાલતા ચાલતા જીવને જાણી બેઠેને નિરપેક્ષપણે મારીશ નહિ.

અસિમાં ચક્ર, કાતર, સૂડી, સોય વગેરે, મસીમાં ખડિયા લેખન વગેરે અને કૃષિમાં કૌશ, કુહાડા, પાવડા, ખોડવાનું વગેરે એમાં અમુકથી વધુ નહિ વાપરું.

રાત્રિ મટે સાંજના નિયમ સંકેલી (અર્થાત આટ આટલું રાખેલું, આટઆટલું વાપરું એમ તપાસી) લઈ નવા નિયમ ત્યાગ, વગેરે.

□ અન્ય નિયમો

‘સંયોગ હોય અને ગુરુવંદન, વ્યાખ્યાનશ્રવણ ન કરે તો અમુક ત્યાગ.’

‘વધુ પડતો ગુસ્સો અભિમાન, કપટ થઈ જાય તો ધર્મ ત્યાગ, અગર પાંચથી વધુ દ્રવ્ય નહિ વાપરું.’

‘જૂઠું ખોલાઈ જાય તો શુભ ખાતામાં પાવલી ભરીશ

‘મહિનમાં આટલા બેયાસણ, એકાસણ, આંબેલ ઉપવાસ કરીશ.’

‘રાજ (અથવા તિથિએ કે ઘરમાં) પાણી પીશ’

‘વધ્માંન તપનો પાયો-ઝોળી, ન વગેરે ન કરું. ત્યાંગુધી કરું એવા (કે

‘સાહિત્ય ન હિત્ય ત્વંચી મરુત્ત . ભાષા . ૧ માર
મો ‘તમે તાલિયન’ની ૧ નવમીની માર્ગે.’

‘જાંમાં ૧ લીધવાના પ્રતિષ્ઠા પાદે ૩ . ૪ ને ૫ ના
સામયિક, મરુત્ત નવમીની ન માર મો . ૬ . ૭ . ૮ . ૯ . ૧૦ .
નિમિત્ત લીધેનરી, મરિયા, મોરુ, મરુ, મરુ, મરુ, મરુ
પદે ૧ ના લાગુ પડાયેલ.’

સામયિકા નિયમ : - સામયિકા મરુત્ત નામ
તમા નિમિત્તની પ્રત્યક્ષ મોરુ, મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત, મરુ
મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત
મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત

૧૦ મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત
મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત
મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત
મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત મરુત્ત

ખંગલા, રેડિયો, શૂગારી ચીજ વગેરે રાખું નહિ.' એમ અનેક પ્રકારે ત્યાગના નિયમ કરી શકાય, બાર વ્રત લઈ શકાય.

□ પ્રશ્નો □

૧. જીવનમાં સ્વતંત્ર-નિયમથી શા લાભ? ૧૪ નિયમની વિશેષતા શી?
૨. ૭ પેઢી દરેક વિગઈનાં નીવિચાતાં કયાં? કુટુંબકલ્યાણ લાભ?
૩. ખીન કયા કયા નિયમ લેવા યોગ્ય?

વિનયપાત્રિ અને ગુરુજીના

ભીખાણાનું અધિકાર પદાવલોકન
આપણા પર અર્જન હોવાર છે (૧)
તેમના પ્રભાવે જ આવી ગુરુ મનુષ્ય
બાળ. તેમણે આ આપણું જીવે અનેક
ગુરુજી મળી છે, તેમજ (૨) વિનય
આપણે મિત્રાભાવેથી જ જાણ્યું છે
તથા (૩) જે જાણ-સંભવ-પ્રત્યક્ષ
કિંમતે કૃત્ય આપણને છે.

તેમ જોમણી વર્ણવે, કહીને, જે
અધિકાર કૃત્યના હોય તેણે જ્યાં વિનય અને
પ્રત્યક્ષ અધિકાર હોય તેણે આપણે, તેમ
જાણીને તેણે અધિકાર તેમજ આપણે
જે આપણે જાણનાર કહીને, તેમજ તેમજ
જાણનાર તેમજ આપણે જાણનાર તેમજ
તેમજ તેમજ આપણે જાણનાર તેમજ
તેમજ તેમજ આપણે જાણનાર તેમજ
તેમજ તેમજ આપણે જાણનાર તેમજ
તેમજ તેમજ આપણે જાણનાર તેમજ
તેમજ તેમજ આપણે જાણનાર તેમજ

સ્તવન, શુભગાન, જાપ, ધ્યાન, પ્રાર્થના કરવી જ

શ્રાવકને ખુમારી હોય કે ‘હું જેન છું; માન
ઉપકારી નાથની ભક્તિ કયાં વિના જમું નહિ,’ આર્ક
લાલ અપરંપાર છે. ‘દહેરે જવા મન કર્યે’, ચક્રે
વાસ) તાણું ફળ હોય.’ કુમારપાળ ‘પાંચ કોડીના કૂ
દેશ અઢાર.’ નાગકેતુ પુષ્પપૂજા કરતાં કેવળજ્ઞાન

મંદિરની વિધિ:—દેરાસરમાં દર્શન-પૂજા
૩-૩ પ્રકારે ૧૦ જાળત, એમ ૧૦ ત્રિક સાચવવા

૧૦ નિઃ:—વીતરાગ પ્રભુના દર્શન આદિ
ખૂબ સુંદર ભાવના સાથે ઘરેથી નીકળી રસ્તામાં
જતું ન મરે એ ખ્યાલ રાખી મંદિરે જવું. મંદિર
રથી પ્રભુ દેખાતાં અંજલિ મસ્તકે લગાડી ‘નમો
બોદવું. પછી મંદિરમાં પેસતાં નિસીહિથી માંડી
સુધી ૧૦ ત્રિક (૩-૩ વસ્તુ)નું પાલન કરવાનું

પેસતાં (૧) નિસીહિ; પછી (૨) પ્રદક્ષિણા;
પ્રભુ સામે ઊભા રહી પ્રણામ-સ્તુતિ; પછી (૪)
(૫) પ્રભુ સામે ઊભા રહી ભાવના (પ્રભુની અવસ્થા)
એમ પાંચ.

એ પછી ચૈત્યવંદન કરવાનાં પાંચ;—એમાં
તો ભગવાન સિવાયની બીજી દિશા ભેવાને ત્યાગ
જેમવાની જમીન પર જીવજંતુ ન મરે માટે જેમ
પ્રમાર્જન પછી (૮) ચિત્તનું આલંબન નહીં કર
(૯) સમ્યગ્ આસન માટે હાથ વગેરેની સુદ્રા
(૧૦) પ્રવિધાન યાને એકાગ્રતા જમાવવાની અને

(દ્વધ) ચંદન, કેશર આદિ; પુષ્પ (વરણ, ખાદ્યુ, અલંકાર). પ્રભુની આગળ કરાય તે અગ્રપૂજા :- ધૂપ, દીપ, અક્ષત, ફળ તથા નિવેદન. અંગપૂજા ત્રણ અને અગ્રપૂજા પાંચ મળીને અષ્ટપ્રકારી કહેવાય. તે દ્રવ્યપૂજા છે. પછી સ્તુતિ ચૌયવદન, પ્રભુના ગુણગાન વગેરે લાવલાક્ષ્ત કરાય તે લાવપૂજા કહેવાય.

(પ) અવસ્થાચિંતન ઉ-દ્રવ્યપૂજા કર્યા પછી પ્રભુજીની સામે, પુરુષે પ્રભુની જમણી (અર્થાત્ પોતાની ડાબી) બાજુ અને સ્ત્રીએ પ્રભુની ડાબી (અર્થાત્ પોતાની જમણી) બાજુ ઊભા રહી પ્રભુની પિંડસ્થ-પદસ્થ-શ્વસ્થ એ ત્રણ અવસ્થા ચિંતવવાની.

(i) 'પિંડસ્થ'માં વળી જન્મ અવસ્થા, રાજ્ય અવસ્થા, શ્રમણાવસ્થા-અમ ત્રણ અવસ્થા ચિંતવવાની. ચિંતવન આ રીતે કરવાનું.

જન્માવસ્થા :— 'હે નાથ ! આપ તીર્થંકરના લવમાં જન્મ પામ્યા ત્યારે ૫૬ કિક્કુમારીઓને ૬૪ ઇંદ્રોએ આપનો જન્માભિષેક ઉઠતસર જવ્યો. જન્મ વળતે પણ આ કેવો આપનો મહિમા ! છતાં પ્રભુ ! આપે લેશ માત્ર સ્વોત્કર્ષ અભિમાન ન આણ્યું ! ધન્ય લઘુતા ! ધન્ય ગાંધીર્ય !'

રાજ્યાવસ્થા :— 'હે તારક દેવ ! આપને મોટામોટી રાજ્યસંપત્તિ રાજસિદ્ધિ મળી; છતાં આપ એમાં જરાય રાગ-દ્વેષથી લેપાયા નહિ; અનાસક્ત યોગી જેવા રહ્યા ધન્ય વૈરાગ્ય !'

શ્રમણાવસ્થા :— 'હે વીર પ્રભુ ! મોટો વૈભવી સંસાર તૃણવર દગાવી દઈ આત્મકલ્યાણ અર્થે આપે સાધુજીવન સ્વીકારીને ઘોર પરીસદ અને ઉપસર્ગ સમતાબાવે સદ્યા ! નાથ અનુલ ત્યાગ તથા કઠોર તપસ્યા કરી ? અને રાત્રિ

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

(१) पदस्थ व्यवस्था निम्नो ३ विभागों में
 विभागीय व्यवस्था में निम्न ३ विभागों में -
 (१) विभागीय व्यवस्था में निम्न ३ विभागों में -
 (२) विभागीय व्यवस्था में निम्न ३ विभागों में -
 (३) विभागीय व्यवस्था में निम्न ३ विभागों में -

નાશ કરી અશરીરી અરૂપી શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને કેવું અનંત જ્ઞાન અનંત ગુણમાં ઝીલવાનું કર્યું ! કેવા અનંત ગુણ ! કેવી ત્યાં સદા નિષ્કલંક, નિરાકાર, નિર્વિકાર નિરાખાધ સ્થિતિ ! કેવી કે ત્યાં જન્મ, મરણ, રોગ, શોક કે દારિદ્ર્ય વગેરે પીડા જ નહિ. ધન્ય પ્રભુ !

આ પાંચ ત્રિક ધયા. હવે ણીજ પાંચ ત્રિક.

૬. દિશાત્યાગ ૩-હવે ચૈત્યવંદન કરવું છે, તે ત્યાં વંદના યોગનો વ્યાધાત ન થાય અર્થાત્ ચિત્તમાં પ્રારંભેથી વંદના-પરિણામ સહેજ પણ ઘવાય નહિ, ને ઠેક સુધી અણડિત ચાલે, એ માટે પહેલાં આપણી જે બાબુ અને પાછળની દિશામાં, અથવા ઉપર-નીચે અને આબુબાબુ જોવાનું બધ કરવાનું, ને ચૈત્યવંદન પૂરું થાય ત્યાંસુધી પ્રભુ સામે જ જોવાનું.

૭ પ્રમાજ્ઞના ૩-જેસતાં ત્રણ વાર જેસના છેડાથી જગા પ્રમાણ લેવી, જેથી જરાબર જીવરક્ષા થાય.

૮. આલંબન ૩-જેમીને મનને ત્રણ આલંબન આપવાના ૧. પ્રતિમા, ૨. આપણે બોલીએ તે સૂત્ર-શબ્દ અને ૩. એનો અર્થ. એ ત્રણમાં જ ચિત્ત રાખવાનું.

૯. મુદ્રા ૩-યોગના યમનિયમાદિ ૮ અંગોમાં ત્રીજું આસન નામનું અંગ છે. ચૈત્યવંદનનો મહાન યોગ સાધવા એની પણ જરૂર છે. તે શરીરની વિશિષ્ટ મુદ્રાથી સિદ્ધ થાય.

એમાં (૧) સૂત્રો, રતુતિ-સ્તવન, વગેરે બોલતી વખતે જે કોણી પેટ પર રાખી જે હથેલી એ રીતે સહેજ પેલી જોડવી કે એકેક આંગળીના ટેરવાની પછી સાગી આંગળીનું ટેરવું આવે, એમ ૧૦ ટેરવાં ક્રમસર ગોઠવાય, એ 'યોગમુદ્રા' કહેવાય.

આતુર્ભાસિક-વાર્ષિક-જન્મ કર્તવ્યોઃ

શ્રીદ્વિધિ શાસ્ત્રમાં શ્રાવકે ચોમા-
સામાં, વર્ષમાં અને જીવન દરમિયાન
કરવા યોગ્ય કર્તવ્યોની નોંધ છે.

□ આતુર્ભાસિક કર્તવ્યો

શ્રાવકે અષાઠ ચોમાસીમાં વિશેષ
પ્રકારે ધર્મની આરાધના કરવાની હોય
છે. તેનાં બે પ્રયોજન છે; ૧. વર્ષાની
ઋતુ હોવાથી જીવોત્પત્તિ તરફ વિકાર-
સંભવ વિશેષ હોય તેથી જીવક્રયા અને
વિકાર-નિવૃત્તિ ખાસ સાચવવા, તથા ૨.
વેપાર ધંધા મંદ હોય, તેમજ મુનિઓનો
સ્થિરવાસ હોય, એટલે ધર્મ કરવાની
મજેલી વિશેષ તક સફળ કરવી.

આ માટે શ્રાવકે આતુર્ભાસમાં જ્ઞાના-
ચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર
અને વીર્યાચારની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ અર્થે અનેક
પ્રકારના નિવૃત્તિ યજ્ઞ કરવાના હોય છે;
તેમજ આચાર અનુષ્ઠાન આદરવાનાં હોય

□ જન્મ કર્તવ્યો તથા ૧૧ પડિમા

ગૃહસ્થે આખા જીવનમાં એક વખત પણ આ કર્તવ્ય બજાવવા જેવાં છે.

(૧) ચોત્થ અર્થાત્ જિનમંદિર બતાવવું. એ માટે દ્રવ્ય, શુદ્ધિ, ભૂમિશુદ્ધિ, શુદ્ધસામગ્રી, કારીગરો સાથે પ્રામાણિકતા, શુદ્ધ આશય અને જયજ્ઞાનું લક્ષ રાખવું. કારીગરતા ભાવો દલાસ વધારવા વગેરે.

(૨) વિધિપૂર્વક જિનપ્રતિમા ભરાવવી.

(૩) તે જિનજિંજની ઠાકથી પ્રતિષ્ઠા કરાવવી.

(૪) પુત્રાદિને આડંબરપૂર્વક દીક્ષા અપાવવી.

(૫) ગુરુઓની ગણી, પંચાસ, આચાર્ય વગેરે પદ્ધતિને ઉત્સવ કરવો.

(૬) શાસ્ત્રો લખાવવાં, શાસ્ત્રની વાચના કરાવવી.

(૭) પૌષ્ઠશાળા બંધાવવી.

(૮-૧૮) શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમા (પડિમા=વિશેષ અભિ-
ગ્રંથ)ને વહન કરવી. આમાં સમ્યક્ત્વ વગેરે આ ૧૧ કડક
અભિગ્રંથનું ક્રમશઃ પાલન કરવાનું હોય છે-૧. દર્શન, ૨. મત,
૩. સામાયિક ૪. પૌષ્ઠ, ૫. પ્રતિમા (કાર્યોત્સર્ગ), ૬. બ્રહ્મચર્ય,
૭. સચિત્તત્યાગ ૮. આરભત્યાગ, ૯. પ્રેમ્ય(નોકર) ત્યાગ,
૧૦. ઉદ્ધિષ્ટ (પોતાના નિમિત્તે કરેલ આકાંક્ષાદિ) ત્યાગ અને
૧૧. શ્રમજન્ય પ્રતિમા.

આ દરેક ક્રમશઃ પાંદેલી ૧ માસ. બીજી ૨ માસ, ત્રીજી
૩ માસ મુધી. યાવત ૧૧મી ૧૧ માસ સુધી આરાધવાની.
એમાં ઉત્તરોત્તર પડિમાવહન વખતે પૂર્વની બધી પડિમાનું

પ્રાયઃ પરલવનું આયુષ્ય પર્વતિથિએ બંધાય છે, તેથી દિવન ધન • ય જાય તો દુર્ગતિનું આયુષ્ય ન બંધાય. હર માસે બીજ વગેરે બાર તિથિ આરાધવી. તે ન બની શકે તો કમમાં કમ પાંચ તિથિ—સુદ ૫ એ ૮, એ ૧૪ તો અવશ્ય આર વવી બાકી બારમાંના એકાદ તિથિ પણ તે તે ઉદ્દેશથી ઉપવાસ વગેરેથી ખાસ આરાધવામાં આવે છે.

બધી પર્વતિથિઓ ઉચ્ચ રીતે કહાય ન આરાધી શકાય, તો પણ શક્ય પ્રમાણમાં કાંઈને કાંઈ વિશેષ ત્યાગ, જિન-ભક્તિ, જ્ઞાન, પ્રતિક્રમણ, આરંભ-સંકેત વગેરે આરાધવું.

કલ્યાણક તિથિઓમાં કમમાં કમ તે તે પ્રભુના નામની તે તે કલ્યાણકની નવકારવાળો ગણવી તેથી અર્હદભક્તિનો ભાવ જાગતો અને વધતો રહે છે.

ચોમાસી અગિયારસ અને ચોમાસી ચૌદશે ઉપવાસ, પૌષધ, ચોમાસી દેવવંદન વગેરે કરાય છે. આરાધક આત્માએ પક્ષી (પાક્ષિક) ચૌદશે ઉપવાસ, ચોમાસી ચૌદશે છટક (૨ ઉપવાસ) અને સંવત્સરીનો અદ્વદશ અવશ્ય કરવો જોઈ એ એમાં ચૌદશે છટકની શક્તિ ન હોય તો અગિયારસ-ચૌદશ બેના છટક ઉપવાસ કરવાથી પણ એ ચોમાસી પર્વનો તપ પૂરો થાય.

કારતક સુદ ૧ સવારે વપ્ આણું ચ ચઢતા ધર્મ-વંશે, સારી ધર્મસાધનાથી અને સુંદર ચિત્ત-સમાધિથી પચ્ચાર થાય એ માટે નવનમસ્ક, ગીતમરાસ સાંગજવાનો, પછી ગૈર્ય

યોગતું પ્રવર્તન અર્થાત્ નરસા વિચાર-વાણી-વર્તાવ અટકાવી શુભ આચરવા તે.

□ બાવીસ પરીસહ :

પરીસહ એટલે રતનત્રયીની નિશ્ચળતા, આત્મસત્ત્વ-વિકાસ અને કર્મનિર્જરના હેતુએ અસંયમની ઇચ્છા કયાં વિના સમતા-સમાધિથી સહન કરાય તે. એમાં (૧ થી ૧૨) ૧. ભૂખ-૨. તરસ-૩. ઠંડી-૪. ગરમી-૫. દંશ (મચ્છરાદિની)-૬. ખાડા ખચ્ચાદિવાળી વસતિ (મુકામે)-૭. આક્રોશ અનિષ્ટ-વચન-૮. લાન વગેરેના પ્રહાર-૯. રોગ-૧૦. દર્ભના સંધારા-૧૧. શરીર પર મેલ-૧૨ અદ્ય હાણુ વસ્ત્ર-આને કર્મક્ષયમાં સહાયક તથા સત્ત્વવર્ધક માની દીન-દુખિયારા ન બનતા સમ્યક્ સહર્ષ સહન કરવા.

એમ, ૧૩. ઘર-ઘર ભિક્ષારીઓમાં શરમ-ગર્વ-દીનતા નહિ; ૧૪. આહારાદિ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવિકૃત ચિત્તવાળા રહી તપોવૃદ્ધિ માનવી; ૧૫. સ્ત્રી અનિચ્છાએ દેખાઈ જાય તો રાગ. ક્રોડાસ્મરણ વગેરે ન કરતાં નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપ વિચારવું. ૧૬. નિપદ્યા=(i) રમણનાદિમાં કાયોત્સર્ગ વગેરે વખતે નિર્બીક રહેવું, ને (ii) સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકરહિત સ્થાન સેવવું. ૧૭. અરતિ (ઉદ્દેગ) થઈ જતાં ધર્મધૈર્યુ ધારણ કરવું, 'મને અગમોલ સંયમ સંપત્તિ મળી છે, માટે બીજી શી ખોટ છે તે અરતિ કરું?' એમ વિચારી અરતિ રોકવી ૧૮ આહારાદિથી સત્કાર અને ૧૯. વંદન-પ્રશંસાદિથી પુરસ્કાર થતાં રાગ, ગર્વ કે સ્પૃહા ન કરવી; ૨૦. સારી પ્રજા (જુદિ) પર ક્રૂરાર્થ ન જવું, ૨૧. અજ્ઞાન (ભણતાં ન આવડે તો) પર દીન ન બનતાં કર્મ-ઉદ્ય વિચારી જ્ઞાનોદ્યમ યાત્ર ગામવો અને ૨૨. અગ્રદા, તત્ત્વશંકા કે અતત્ત્વકાંક્ષા

યોગનું પ્રવર્તન અર્થાત્ નરસા વિચાર-વાણી-વર્તાવ અટકાવી શુભ આચરવા તે.

□ બાવીસ પરીસહ :

પરીસહ એટલે રત્નત્રયીની નિશ્ચયતા, આત્મસત્ત્વ-વિકાસ અને કર્મનિર્જરના હેતુએ અસંયમની ઇચ્છા કયાં વિના સમતા-સમાધિથી સહન કરાય તે. એમાં (૧ થી ૧૨) ૧. ભૂખ-૨. તરસ-૩. ઠંડી-૪. ગરમી-૫. દંશ (મચ્છરાદિની)-૬. ખાડા ખચ્ચાદિવાળી વસતિ (મુકામે)-૭. આકોશ અનિષ્ટ-વચન-૮. લાત વગેરેના પ્રહાર-૯. રોગ-૧૦. દર્ભના સંધારા-૧૧. શરીર પર મેલ-૧૨ અથ્વા જીર્ણ વસ્ત્ર-આને કર્મક્ષયમાં સહાયક તથા સત્ત્વવર્ધક માની દીન-દુષિયારા ન બનતા સમ્યક્ સહર્ષ સહન કરવા.

એમ, ૧૩. ઘર-ઘર બિલાચાયામાં શરમ-ગર્વ-દીનતા નહિ; ૧૪. આહારાદિ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવિકૃત ચિત્તવાળા રાદ્રી તપોવૃદ્ધિ માનવી; ૧૫, સ્ત્રી અનિચ્છાએ દેખાઈ જાય તો રાગ. ક્રોડાસ્મરણ વગેરે ન કરતાં નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપ વિચારવું. ૧૬. નિપદ્યા=(i) રમશાનાદિમાં કાયોત્સર્ગ વગેરે વળતે નિર્ભીક રહેવું, ને (ii) સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકરહિત સ્થાન સેવવું. ૧૭. અરતિ (કિટ્ટેગ) થઈ જતાં ધર્મધેનું ધારણ કરવું, 'મને અગમોલ સંયમ સંપત્તિ મળી છે, માટે બીજી શી ખોટ છે તે અરતિ કરું?' એમ વિચારી અરતિ રોકવી. ૧૮ આહારાદિથી સત્કાર અને ૧૯. વંદન-પ્રશંસાદિથી પુરસ્કાર થતાં રાગ, ગર્વ કે સ્પૃહા ન કરવી; ૨૦. સારી પ્રજા (જુદિ) પર દૂષાર્થ ન જવું, ૨૧. અજ્ઞાન (ભણતાં ન આવડે તો) પર દીન ન બનતાં કર્મ-ઉદ્વેગ વિચારી જ્ઞાનોદ્યમ યાત્રા ગામવો અને ૨૨. અગ્રદા, તત્ત્વશંકા કે અતત્ત્વકાંક્ષા

ફળ માટે અપ્રદાને જ ભોગ્ય છે. તો હવે સાવધાન બની રાગદંભ ટાળી નિઃશંક બનું.’

(૫) અન્યત્વ :- અનિત્ય-અણુમ-અહ-પ્રત્યક્ષ શરીર બુદ્ધિ છે. નિત્ય-અજ્ઞાન-અદશ્ય હું આત્મા તરત મુદો છું. ધન દુરંગ વગેરે ચ મારાથી તરત મુદા છે. તો એ બધાની મમતા મંદુ!’

(૬) આશુચિત્વ :- ‘આ શરીર ગંદા પદાર્થમાં પેદા થયું, ગંદાથી પાપાયું, વર્તમાનમાં ચ અંદર બધે ગંદુ અને ખાનપાન વિલેપનને ગંદું કરનારું છે. એનો મોહ છોડી દમન-ત્યાગ-તપ સાધી લઉં.’

(૭) આશ્રવ :- આમાં એકેક આશ્રવના કેવા અનર્થ છે તે વિચારે અને ભાવે કે, ‘જેમ નદી ઘાસને. તેમ ઇન્દ્રિયાણિ આશ્રવ છવને બિન્માગ’ અને દુર્ગતિમાં તાણી લાય છે. એ કેટકેટલાં કમ’ બંધાવે છે! એને હવે છોડું.’

(૮) સંવર :- આમાં એકેક સંવરના મહાલાસ વિચારી ભાવે કે ‘આહો! સમિતિ-શુભ યતિધર્મ વગેરે કેવા મુંઝ આશ્રમ-રિદેધી! એને સેવી કમ’-બંધનથી બચું.’

(૯) નિર્જરા :- આમાં નિર્જરાના એટલે કે ૧૨ પ્રકાર તપમાંનાં એકેક તપના લાભ વિચારી ભાવે કે ‘પરાધીન ને અને અનિરજાએ સહાતી પીડાથી બહુ કમ’ નથી થાય. બાહ્યઅભ્યંતર તપથી એ બહુ બપે છે. એ અલોકી તપ સેવું.’

(૧૦) લોકસ્વભાવ :- આ લાવનામાં જીવો-પુરુષો-મનુષ્યો વ્યાપ્ત અધો-મધ્ય-ઉદ્ધર્ લોકનું સ્વરૂપ વિદે

□ પંચાચાર :

સાધુજીવનમાં જોમ અહિંસાદિ મહાવ્રતો એ નિવૃત્તિ માર્ગ છે, જોમ જ્ઞાનાદિ શુભની પ્રાપ્તિ, રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે પંચાચારનું પાલન એ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. તે આ—જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારનું પાલન. એથી આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને તપશુચ્છ તથા સત્ત્વ વિકસે છે.

□ જ્ઞાનાચાર :

-૮ પ્રકારે:-૧. 'કાળ' એ સંધ્યા, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિ વગેરે અસ્વાધ્યાયનો સમય ટાળીને યોગ્ય કાળે ભણવું. ૨. વિનય-ગુરુ-જ્ઞાની-જ્ઞાનસાધનોનો વિનય કરવો. ૩. બાહુમાન-ગુરુવગેરે પર હૃદયમાં અત્યંત બાહુમાન ધરવું. ૪. ઉપધાન—તે તે સૂત્રનો અધિકાર મેળવવા તેના તેના તપ આદિવાળા ઉપધાન, યોગોદ્ધત્ત કરવા. ૫. અનિન્નહ-જ્ઞાનદાતા અને જ્ઞાનનો અપલાપ ન કરવો. ૬. ૭. ૮-અર્થજન અર્થ-ઉભય, સૂત્રના અક્ષર-પદ-આલાવા, તેનો અર્થ-ભાવાર્થ-તાત્પર્યોર્થ અને સૂત્ર-અર્થ બંને યથાર્થિત શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે ભણવા, યાદ કરવા, એનું ચિંતન-મનન કરવું.

□ દર્શનાચાર :

૮ પ્રકારે... ૧. નિઃશંકિત—જિનોક્ત વચન લેશ પણ શંકા રાખ્યા વિના માનવું. ૨. નિઃકાંક્ષિત—મિથ્યા ધર્મ, મિથ્યા માર્ગ-તરવ-પર્વ-ઉત્સવાદિ તરફ જરાય આકર્ષણ નહિ. ૩. નિર્વિચ્છિન્ન—ધર્મનાં કૃણ પર લેશ પણ સંદેહ ન કરતાં તે સાધવો. ૪. અમૃદદષ્ટિ—મિથ્યાદષ્ટિના અમત્કાર-પૂજન-પ્રભાવના દેખી મૃદ ન બનવું. પણ જોમ વિચારવું કે જ્યાં મળે સમ્યક્દર્શનનાં ઠેકાણાં નથી એની શી

ઉપસર્ગ વગેરેનાં કષ્ટ સહવા તે. (ઉપસર્ગ=દેવ, મનુષ્ય યા તિર્થંચથી કરાતા ઉપદ્રવ)

(૬) સંતીનતા=શરીરના અવયવ, વાણી અને ઇન્દ્રિયો તથા મનની અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકાવી એને ગોપવી રાખવા તે. આ બાહ્ય તપના છ પ્રકાર થયા.

આભ્યન્તર તપના પણ છ પ્રકાર છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ.

□ દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત :

પ્રાય: ચિત્તને વિશુદ્ધ કરનાર અને કર્મનો છેદ કરનાર આલોચના વગેરે ૧૦ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

૧. આલોચના ગુરુની આગળ પોતાના પાપ યા કરના ધારેત્રી પ્રવૃત્તિ પ્રગટ કરવી તે.

૨. પ્રતિક્રમણુ=પાપનો પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક મિથ્યાદુષ્કૃત કરી પાપથી પાછા હટવું તે.

૪. વિવેક=ગિનજરૂરી યા અકદમ્ય આહાર, ઉપકરણો ત્યાગ કરવો તે.

૫. વ્યુત્સર્ગ=સૂત્રાધ્યયનવિધિ યા પ્રતિક્રમણુવિધિમાં કે જ્ઞાનાદિ આરાધનાર્થ યા ઉપદ્રવ પ્રસંગે કાયોત્સર્ગ કરાય તે.

૬. તપ=પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ગુરુએ કહેલ ઉપવાસ વગેરે તપ કરાય તે.

૭. છેદ=અતિચાર (વતરખતના)ની શુદ્ધિ અર્થે ચારિત્રપર્યાયમાંથી કાપ મૂકાય તે.

૮. મૂળ=અનાચાર સેવવાને લીધે મૂળથી સર્વ ચારિત્ર

વળતે સામે લેવા જવું. ૯. જોકા હોય ત્યારે ઉપાસના અને ૧૦. જતી વળતે વળાવવા જવું.

(૨) અનાશાતના વિનય ૪૫ પ્રકારે : ૧. તીર્થંકર ૨. ધર્મ, ૩ આચાર્ય, ૪. ઉપાધ્યાય, ૫. વય-શ્રુત-પર્યાયથી સ્થવિર, ૬. કુળ (એક આચાર્યની સંતતિ), ૭. ગણ (અનેક કુલસમૂહ), ૮, સંઘ (અનેક ગણસમૂહ), ૯ સાંભોગિક (જેમની સાથે ગોચરી વગેરે વ્યવહાર ચાલતો હોય તેવા સાધુ), ૧૦. ક્રિયા (પરલોક છે, આત્મા છે વગેરે પ્રરૂપણા) અને ૧૧-૧૫. મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ એમ પંદરની (૧) આશાતનાનો ત્યાગ, (૨) ભક્તિ-ગાહુમાન તથા, (૩) અદ્ભુત ગુણપ્રશંસા દ્વારા યશોવૃદ્ધિ. કુલ $૧૫ \times ૩ = ૪૫$.

૩. આરિત્ર વિનયમાં ૧૫ પ્રકાર:-પાંચે પ્રકારના આરિત્રની ૧. શ્રદ્ધા ૨. પાલન અને ૩. યથાસ્થિત પ્રરૂપણા.

૪-૫-૬ ત્રિવિધ યોગવિનયમાં આચાર્યાદિની પ્રત્યે અશુભ વાણી-વિચાર-વર્તનનો ત્યાગ અને શુભ વાણી આદિર્ત્ર પ્રવર્તન.

૭. લોકોપચાર વિનયમાં શુર્વાદિ પ્રત્યે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા ૭ વિનય-પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે:-૧. એમની નજીકમાં રહેવું, ૨. તેમની ઇચ્છાને અનુસરવું, ૩. એમના ઉપકારનો સારો ખટલો વાળવાનો પ્રયત્ન, ૪. જ્ઞાનાદિ ગુણ નિમિત્તે જ એમની આહ્વારાદિથી ભક્તિ, ૫. એમની ખીડા-તકલીફની તપાસ રાખવી એને તે નિવારવા પ્રયત્નશીલ રહેવું. ૬. એમની સેવા-ભક્તિમાં ઉચિત દેશ-કાળનો ખ્યાલ રાખવો અને ૭. એમને સર્વ વાતે અનુકૂળ રહેવું.

મૂંડી ધીન્ત ગચ્છમાં જવું તે અથવા જિનકલ્પ આદિ સાધનાથે ગણુને છોડી જવું તે ૨. દેહત્યાગ=કાપોત્સર્ગ, અંતિઃ પાદપોષગમન અનશન યા સજીવ-નિર્જીવનો યોગ્ય સ્થાન ત્યાગ. ૩-૪ ઉપધિઆહાર-ત્યાગ=સદોષ કે અધિવસ્ત્ર-પાત્ર તથા આહારનો, વિધિ મુજબ, નિર્જીવ એકાં સ્થળે ત્યાગ.

લાવંયુત્સર્ગ=કપાયો, કર્મ અને સંસારનો ત્યાગ.

□ પ્રશ્નો □

૧. અકામ-સકામ નિર્જરા સમન્તવે.
૨. જીવનમાં બાહ્ય-આજીવ્યન્તર તપથી શો લાભ ?
૩. સ્પષ્ટ કરોઃ વૃત્તિસંક્ષેપ, સંતીનતા, ૧૦ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉલ્લેકો, પચાસ વિનય, ૪૫ અનાશાતના વિનય, ૨. વ્યુત્સર્ગ, અને ૫ સ્વાધ્યાય

241

દેશી, જેટલે વેદ વિષય પર
 સંભાવ મિત્ર મિત્રતા તે બે પ્રકારે—
 સુખ પ્રાપ્તિ, અસુખ પ્રાપ્તિ આમાં
 અસુખ પ્રાપ્તિ એ તપ નથી, કર્મનાશક
 નથી, કર્મને આચર છે સુખ પ્રાપ્તિ એ
 તપ છે, અર્થથી કર્મનાશ કરે છે, સુખ
 પ્રાપ્તિ, જેટલે, માત્ર કર્મને મને આચર
 કરીને આપણે કર્મથી છૂટી જાય તેમથી
 કહાય છે.

[illegible]

2021年4月21日 星期三
2021年4月21日 星期三

લાગતા હૃદયના સ્વાગતના શુભની જેમ દર્શિત છે. વિવેકીને આમાં આસ્થા હોય નહિ. વિરતિ જ શ્રેયસ્કરી છે. ઘરવાસ એ તો સગળી ઊઠેલ ઘરના મધ્યભાગ જેવો છે, જ્યાં જ્ઞાનવૃદ્ધિમાન ઈન્દ્રિયો પુણ્યરૂપી દાખને સગળાવી દે છે ! અને અજ્ઞાન-પરંપરાનો ધુમાડો ફેલાવે છે ! આ આગને ધર્મમેધ જ જુઝાવી શકે માટે ધર્મમાં જ પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે... વગેરે રાગનાં કારણોમાં કલ્યાણવિરોધ હોવાનું ચિંતન કરવું. એથી પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે...

(૭) ભવવિચયમાં ‘અહો કેવો દુઃખદ આ સંસાર ! કે જ્યાં સ્વકૃત કર્મનાં ફળ લોગવવા વારંવાર જન્મવું’ પડે છે. અરઘટની ઘડીની જેમ, મળમૂલાદિ અશુચિગ્રામી માતાના પેટના બખોલમાં કેઈ ગમતાગમન કરવા પડે છે. વળી સ્વકૃત કર્મના દારુણ દુઃખલયાં ભોગવવામાં કેઈ સહાય કરતું નથી એમજ સંસારમાં સંબંધો વિચિત્ર બને છે. માતા પત્ની થાય ! ને પત્ની માતા થાય ! પિછાર છે આવા સંસાર-ભ્રમણને ! ..’ એવાં ચિંતન સંસારખેદને અને સત્પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે...

(૮) સંસ્થાનવચયમાં ચૌદ રાજલોકની વ્યવસ્થા ચિંતવવાની; એમાં અધોલોક ઊંધી પડેલી ખાલડી યા ઊંધી નેતરની ખાસ્કેટ જેવો, મધ્યલોક, ખંજરી જેવો, અને ઉર્ધ્વલોક ઊભો ઢોલક યા શરાવ-સંપુટ જેવો છે. અધોલોકમાં પરમાધામી આદિના તીવ્ર ત્રાસલરી સાત નરકપૃથ્વીઓ છે. મધ્યલોકમાં ‘મત્સ્યગણાગણ’ ન્યાયના પ્રદર્શનભૂત અસંખ્ય હીપસમુદ્રો છે અને ઉર્ધ્વલોકમાં શુભ પુદ્ગલોની વિવિધ ઘટનાઓ ઋ. એતું તથા સકલ વિશ્વમાં રહેલ શાશ્વત-આશાશ્વત અનેકવિધ પદાર્થો વગેરેનું ચિંતન આવે છે. આ ધ્યાનથી

(૨) છેદપરીક્ષા માટે એ જોવાનું કે એમાં વિધિ નિયેધને જરા મ બાધક નાહ પણ સાધક આચાર કહેલા છે? તો જિનાગમમાં (દા. ત.) કથું : સમિતિ-ગુપ્તિ આદિ પંચાચાર પાળવા; તો એમાં લેશમાત્ર હિંસાદિ નથી અને તપ-ધ્યાનાદિ-વિધિપાલનને અનુકૂળતા છે

(૩) તાપપરીક્ષા માટે એ જોવાનું કે એમાં વિધિનિયેધ અને જિનાગમના આચારને અનુકૂળ તત્વવ્યવસ્થા છે? તો દા. ત. અનેકાંતવાદની શૈલીએ આત્માદિ દ્રવ્યોની નિત્યા-નિત્યતા, ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય, દ્રવ્ય-પર્યાયનો લેહાલેહલાવ વગેરે તત્વવ્યવસ્થા બતાવી, જે વિધિ-નિયેધ તથા આચાર સંગત થાય એવી છે. આ ચિંતનથી વિશિષ્ટ શ્રદ્ધ-સમ્મ-વર્ણનની સંગીન વૃદ્ધિ થાય છે.

□ ધ્યાનના વિષયના કેટલાકે નમૂના :

જૈન ધર્મમાં ધ્યાનનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે દરેક શુભ યોગમાં ધ્યાન વણાયેલું જોઈએ. એ માટે દરેક ક્રિયાપ્રવૃત્તિ પ્રણિધાનપૂર્વક કરવાની છે.

પ્રણિધાન એટલે વિશુદ્ધ ભાવનાના બળ સાથે, તે તે ક્રિયાના કે જોલાતા સૂત્રના અર્થમાં સમર્પિત મન. આવું સમર્પિત મન એ ધ્યાન જ છે. માટે સાધુ કે શ્રાવકે પોત-પોતાના ઉચિત સર્વયોગો અનુષ્ઠાનો તો પહેલા બજવવાના છે. એમાં ધ્યાન અંતર્ગત જ છે. એ બજવ્યા પછી એકલા ધ્યાન અવકાશ છે.

આ ધ્યાનના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે પહેલાં એકાગ્રતા કેળવવા વિવિધ જાતના અભ્યાસ જોઈએ દા. ત.

(૧) ધ્યાનમાં પ્રભુનો ૧-૧ પ્રાતિદાયક ક્રમસ

મોક્ષ

ઝાડીં સુધી જીવ, અજીવ. પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, બંધ, સંવર અને નિજ'રા, એમ આઠ તત્ત્વની વિચારણા થઈ. હવે નવમું 'મોક્ષ' તત્ત્વ જોઈએ.

આત્માનું કર્મમલિન સ્વરૂપ તે સંસાર. સકલ કર્મના ક્ષય થઈ પ્રગટ થતું આત્માનું સર્વથા શુદ્ધ સ્વરૂપ તે મોક્ષ. ધર્મપુરુષાર્થનું સાધ્ય મોક્ષ-પુરુષાર્થ છે. બધો જ ધર્મ એ માટે કરવાનો છે. મોક્ષ થયો એટલે પછી જન્મ નહિ, શરીર નહિ, કર્મો નહિ, કોઈ વિટંબણા-પરાધીનતા-નાલેશી નહિ.

પ્રશ્ન-પણ મોક્ષમાં સુખ શું? તેમ, અનાદિ સંસાર હરે જ શી રીતે? મોક્ષ શે થાય?

ઉત્તર-એકાદ રોગ હટે, શત્રુ મટે, ઈંટ વસ્તુ મળે, કે કોઈ મુશ્કેલી પૂરી થાય, તો સુખ લાગે છે; ત્યારે સર્વ રોગ મટે,

અત્તાન ૮, (૮) સંયમ ૭, (૯) દર્શન ૪, (૧૦) લેશ્યા ૬, (૧૧) ભવ્યત્વ અશવ્યત્વ ૨, (૧૨) સમ્યક્ત્વ ૬, (૧૩) સંસારી ૨. અને (૧૪) આહારક-અનાહારક ૨. (આમાં ૭ સંયમ=સામાયિકાદિ પ, + દેશવિરતિ અને અવિરતિ ત્યારે ૬ સમ્યક્ત્વ=ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, મિશ્રમોહનીય, સાસ્વાદન અને મિથ્યાત્વ) એમ કુલ ૬૨ માર્ગભૂ.

હવે આ દરેકમાં મોક્ષને સત્પદપરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ વગેરેથી વિચારીએ.

આમાંથી મનુષ્યગતિ, પચેન્દ્રિય, ત્રસકાય, ભવ્યત્વ, સંસારી, યથાખ્યાત ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, અનાહારક, કેવલજ્ઞાન-કેવળદર્શન-આટલી માર્ગભૂએ મોક્ષ થાય, બાકીમાં નહિ.

યોગ, વેદ વગેરે શૈલેશી વખતે છે જ નહિ, મારે એ માર્ગભૂદ્વારેમાં મોક્ષ નથી થતો. આ તો મોક્ષ 'સત્' એટલે હોવાની વિચારણા થઈ. એ પ્રમાણે ૬૨ માર્ગભૂઓમાં દરેકમાં દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર...વગેરેની વિચારણા કરવાની; અર્થાત્ કેટલી સંખ્યામાં જીવો મોક્ષે જાય, કેટલા ક્ષેત્રમાં...વગેરે વિચારવાનું.

(૧) સત્પદ-‘મોક્ષ’પદ સત્પદ છે; કેમકે અસત નહિ કલ્પિત નહિ, પણ ખરેખર સત્ મોક્ષનું એ વાચક પદ છે.

(૨) દ્રવ્યપ્રમાણ-દા. ત. સિદ્ધી અનંતા છે, મવં-જીવથી અનંતમે ભાગે અને સર્વ અભવોથી અનંતગુણ છે.

(૩-૪) ક્ષેત્ર અને સ્પર્શના—એક કે સર્વ સિદ્ધો લોકાકાશક્ષેત્રના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાનના તથા

સાથે, સારા રી. મારાંદાના ઉપર સુધી સુધીના રી. સારા-
પણીના સારા સુધીના સુધીના સુધીના રી.

(૧) સારા-સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના
ર. 'સારા' સુધીના રી. રી. સુધીના સુધીના રી. સુધીના
સારા રી. સુધીના 'સારા' સુધીના સુધીના રી. સુધીના
સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના રી.

(૨) સારા-સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના
સુધીના સુધીના રી. સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના. સાર
સુધીના રી. સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના.

(૩) સારા-સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના રી.

(૪) સારા-સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના સુધીના
સુધીના સુધીના રી.

(૧) મનુષ્ય જ મોક્ષે જાય, લોકની ટોચે સિદ્ધશિલા પણ તેટલા માપની છે (૨) ભરત-ઐરાવતમાં ૩૪૪૪૪૪૪૪ આરામાં જ જન્મક્ષેત્ર મોક્ષે જાય અને મહાવિદેહમાં સદા મોક્ષે જઈ શકે... (૩) યથાખ્યાત ચારિત્રી કેવળી જ મોક્ષે જાય (૪) કોઈ પિદ્ધિ પામ્યા પછી વધુમાં વધુ છ માસે તો બીજા આત્માની સિદ્ધિ થાય જ (૫) જેટલા આત્મા સિદ્ધ થાય તેટલા જીવ અનાદિ નિજોદમાંથી ચાને અવ્યવહારિયા જીવ બહાર નીકળે...

હવે બીજી રીતે અલ્પબહુત જોઈએ. કોઈ દેવથી ક્ષેત્રાન્તરમાં સંહરણ કરાઈને સિદ્ધ બનેલા કરતાં જન્મક્ષેત્રે સિદ્ધ, ઉર્ધ્વ કરતાં અધોલોકે, તે કરતાં તિર્યગ્લોકે સિદ્ધ. સમુદ્ર કરતાં દ્વીપોમાંથી, ઉત્તરપિણી-અવસર્પિણી કરતાં મહાવિદેહમાંથી, (સૌંદર્ય કરતાં અવસરમાં વિશેષાધિક), તિર્યંચમાંથી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થયેલા કરતાં મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થયેલા, તે કરતાં નરકમાંથી....તે કરતાં દેવમાંથી...અતીથ-સિદ્ધ કરતાં તીર્થસિદ્ધ અષ્ટાંગગુણા અસંખ્યગુણા હોય.

□ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ □

અહીં 'સિદ્ધ' = વિદેહસિદ્ધ યા કવલ્યસિદ્ધ, તે ચરમભાવની અપેક્ષાએ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ છે. ૧ કોઈ જિનસિદ્ધ (તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ) ૨. કોઈ (સંખ્યાતગુણ) અજિનસિદ્ધ, ૩ કોઈ તીર્થસિદ્ધ (તીર્થ સ્થપાયા પછી મોક્ષે ગયેલા). ૪. કોઈ અતીર્થસિદ્ધ (તીર્થ સ્થપાયા પહેલાં સિદ્ધ હા. તા. મરુદેવા: અથવા તીર્થ નષ્ટ થયા પછી સિદ્ધ,) ૫ ગૃહસ્થ લિંગ સિદ્ધ (ગૃહસ્થ વેગે કેવલજ્ઞાન પામેલા, ભરતયકી વગેરે) ૬. અન્યલિંગ-સિદ્ધ (તાપસાદિ વચ્ચેથી) ૭. સ્વલિંગ સિદ્ધ (સાધુ વેગે), ૮-૯-૧૦. સ્ત્રી-પુરુષ-નયુગ્મલિંગે સિદ્ધ (નયુગ્મ ગાંગાય), ૧૧. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ (વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત

આમાં 'મિથ્યાત્વ' અટકાવનારો જીવ બીજો ગુણુઠાણે કે ઉપરના ગુણુઠાણે હોય. 'અવિરતિ' થોડી પડતી મુકનારો પાંચમે અને સર્વથા અવિરતિ છોડનારો છઠ્ઠે કે ઉપર હોય, 'પ્રમાદ' ટાળનારો સાતમે યા ઉપરના ગુણુઠાણે, 'કષાય' સર્વથા રોકનારો અગીયારમે કે ઉપર અને 'યોગ' અટકાવનારો ચૌદમે ગુણુઠાણે ચડી મોક્ષ પામે.

૧. મિથ્યાત્વ એ દોષરૂપ હોવા છતાં, (૧) ગુણુની દૃષ્ટિએ જીવની નીચામાં નીચી કક્ષા બતાવવાની અપેક્ષાએ તેમજ (૨) મિથ્યાત્વ દ્વારા પાળ્યું હોય ત્યારે પ્રગટ થતા પ્રાથમિક ગુણુની અપેક્ષાએ અહીં મિથ્યાત્વ અવસ્થાને પહેલું ગુણુસ્થાન તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે.

આમાં પહેલી અપેક્ષામાં બધા જ એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો તથા ભવાભિનંદી યાને કેવળ પુદ્ગલરસિક સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો આવે.

બીજી અપેક્ષામાં, વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના વચનની શ્રદ્ધા નહિ પામેલાં છતાં જે મોક્ષાભિલાષી, સંસારથી ઉદ્વિગ્ન, માર્ગાનુસારી જીવ હોય. જે અપુનર્બન્ધક જીવ હોય, જે અહિંસા-સત્ય વગેરે પાંચ યમ અને શૌચ-સંતોષ-ધર્મ, પ્રણિગત-તપ-સ્વાધ્યાયસ્વરૂપ પાંચ નિયમ પાળવાવાળા હોય તે બધા આવે.

૨. સાસ્ત્રાદન ગુણુસ્થાનકે : એ પહેલા ગુણુસ્થાનક કરતાં એટલું વિશાસવર્ણુ છે કે એમાં મિથ્યા-વદોષ ઉદયમાં નથી. છતાં આ ગુણુસ્થાનક પહેલેથી ચઢીને નથી પ્રાપ્ત થતું કિન્તુ થોડો ગુણુસ્થાનકેથી પડતાં આવે છે. તે આ રીતે કે જીવ ન્યારે સમ્યક્ત્વ-અવસ્થામાં દીલો પડે છે અને

સેવવામાં આત્માનું ૧૪ ગુણસ્થાનકની પામરીએ થતું બિધ્વી.
કરણ જૈન શાસનમાં જ બતાવ્યું છે.

□ અશ્નો □

૧. ૧૪ ગુણસ્થાનકની પ્રક્રિયા સમજાવો.
૨. મિથ્યાત્વ એ ગુણસ્થાનક શાથી ? સાસ્વાદન કેમ પડતાં જ હોય ?
૩. હૃદયકત્વના ૩ પ્રકાર, ૬ ઠા ગુણઠાણાની નાબુકતા, અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનક, શૈલેરી, ૫ અપૂર્વકરણ સમજાવો.

.....

જ્ઞાનના જ બે પ્રકાર છે.

પ્રમાણજ્ઞાન સમગ્ર રૂપે થતું હોઈ એમાં ‘અમુક અપેક્ષાએ આમ છે’ એવું નથી. જીસથી સાકર મીઠી નાણી, કે શાસ્ત્રથી નિગોહમાં અનંત જીવ જાણ્યા, એમાં કંઈ વચમાં અપેક્ષા ન આવી.

પરંતુ ઘડો રામલાલનો હોવાનું જાણ્યું એમાં અપેક્ષા છે કે માલિકીની દૃષ્ટિએ અગર બનાવટની દૃષ્ટિએ યા સંગ્રાહકપણાની દૃષ્ટિએ; અર્થાત્ ‘ઘડો રામલાલ નામના માલિકનો કે બનાવનારનો અથવા સંગ્રાહકનો છે.’ એવું જ્ઞાન, આ અપેક્ષાએ અંશે થતું જ્ઞાન એ નય છે.

□ પાંચ પ્રમાણ □

પ્રમાણજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. ૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એટલે જે જ્ઞાન ‘અક્ષ’ (આત્મા)ને ‘પ્રતિ’ અર્થાત્ સાક્ષાત્ (બાહ્ય સાધન વિના) થાય તે. પરોક્ષ એટલે આત્માને ‘પર’ એટલે કે ઇન્દ્રિય વગેરે કોઈ સાધન દ્વારા થાય તે.

પરોક્ષજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. ૧. મતિજ્ઞાન અને ૨. શ્રુતજ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. અવધિજ્ઞાન, ૨. મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને ૩. કેવળજ્ઞાન, આમ પ્રમાણજ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર થયા. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અને કેવળજ્ઞાન.

૧. મતિજ્ઞાન:—મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને મનથી થાય છે. ચમુચી રૂપી દ્રવ્ય અને રૂપ (વર્ણ), સંખ્યા, આકૃતિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય. દા. ત. જોયું—‘આ ઘડો છે, લાલ છે, એક જ છે, ગોળ છે,’ ઈત્યાદિ ધ્યાનેન્દ્રિયથી ગંધનું જ્ઞાન

અવગ્રહમાં પણ એ પ્રકાર છે-એક ‘કંઈક’ એવો ભાસ વ્યક્ત થવા માટે પહેલા પદાર્થ ઇન્દ્રિયના સંપર્કમાં જોડાતો જાય અને અવ્યક્ત અત્યંત આછી ચેતના જગાડે તે વ્યજનાવગ્રહ અને પછી ‘કંઈક’ એવો પદાર્થનો ભાસ થાય તે અર્થાવગ્રહ કહેવાય. ઊંઘતા માણસને ફેટલો વખત એના નામના શબ્દ કાને અથડાયા કરે છે. પછી એને કંઈક અવાજ ભાસે છે. ત્યાં શબ્દ અથડાવામાં અવ્યક્ત ચેતના જાગૃત થઈ રહે છે, તેથી એને પણ (વ્યજના ગ્રહ) જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ભીંત પર પણ શબ્દ અથડાય છે છતાં એને આવું કંઈ નથી થતું. માટે અજીવને અથડાવાનું જુદું અને સજીવ ઇન્દ્રિયોને અથડાવાનું જુદું. એ માત્ર સંપર્ક નહિ, કિંતુ અવ્યક્ત ચેતન્યસ્ફુરણ છે, અવ્યક્ત જ્ઞાન છે. આ વ્યજનાવગ્રહ અશુ અને મન સિવાય ચર ઇન્દ્રિયોને જ હોય છે; કેમકે અશુ અને મનને પોતાના વિષયનો સંપર્ક થવની જરૂર હોતી નથી; માત્ર યોગ્ય દેશમાં આવેલી વસ્તુને અડચા વિના અશુ પકડી લે છે. એમ મન પણ વિષયને અડચા વિના ચિંતવી લે છે.

□ માનસ-મતિજ્ઞાનના રૂપકો □

(૧) મનથી ભાવીનો વિચાર થાય તે ચિંતા (૨) ભૂતકાળનું યાદ આવે તે સ્મૃતિ. (૩) વર્તમાનનો વિચાર આવે તે મતિ યા સંજ્ઞા. (૪) ‘આ એજ માણસ છે.’ એમ વર્તમાન સાથે ભૂતકાળનું અનુસંધાન થાય તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞા. (૫) ‘અમુક હોય તો અમુક હોવું જ જોઈએ,’ એવો વિકલ્પ તે તર્ક. (૬) હેતુ જોઈને કલ્પના થાય તે અનુમાન. દા. ત. નદીમાં પૂર જોઈને લાગે કે ‘ઉપર વર સાદ પડ્યો હશે.’ (૭) દેખાતી કે સંભજાતી વસ્તુ અમુક

એ સર્વજ્ઞ શ્રી વીતરાગસર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવની વાણીમાંથી પ્રગટેલા છે, માટે સમ્યક્ છે. હવે આગમો અને શાસ્ત્રો જોઈએ.

□ ૪૫ આગમ :

તીર્થંકર ભગવાન સંસારવાસ તણ નિષ્કલંક ચારિત્ર અને બાહ્ય-આશ્ચંતર તપની સાધના કરીને વીતરાગ સર્વજ્ઞ બને છે. પછી એ ગણધર શિષ્યોને ‘ઉપ્પન્નેઈ વા, વિગમેઈ વા, ધુવંઈ વા’ એ ત્રણ પદ (ત્રિપદી) આપે છે. ત્યાં એના શ્રવણ ઉપર એમની પૂર્વજન્મની વિશિષ્ટ સાધના, બુદ્ધિગૌશલ તીર્થંકર ભગવાનનો યોગ, ચારિત્ર વગેરે વિશિષ્ટ કારણો આવી મળવાથી, એ ગણધરદેવોને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મનો અપૂર્વ ક્ષયોપશમ યાને અમુક રીતનો નાશ થાય છે. એથી વિશ્વનાં તત્ત્વનો પ્રકાશ થવાથી એ બાર અંગ (દ્વાદશાંગી) આગમની રચના કરે છે, ને સર્વજ્ઞ પ્રભુ એને પ્રમાણિત કરે છે.

તે બાર અંગ આ—આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી (વ્યાખ્યા પ્રસૂતિ), જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશાંગ, અંતકૃતદશાંગ, અનુપરોપપાતિકદશાંગ, પ્રશ્ન-વ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દૃષ્ટિવાદ.

આ ૧૨મા અંગ ‘દૃષ્ટિવાદ’માં ૧૪ ‘પૂર્વ’ નામના મહાશાસ્ત્રોનો સમાવેશ છે. વીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી હજારેક વર્ષે એ દૃષ્ટિવાદ આગમ વિચ્છેદ પામી ગયું અર્થાત ભૂલાઈ ગયું છે. એટલે બાકી રહ્યા ૧૧ અંગ, એ ૧૧+ ‘ઔપપાતિક’ વગેરે ૧૨ ઉપાંગ+બૃહત્પદ્ય વગેરે ૬ છેદસૂત્ર+આવશ્યક, દશગૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન; ઓઘનિયુક્તિ એ ૪ મૂળસૂત્ર+નંદીમૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર એ ૨+૧૦ પ્રતીર્ણક શાસ્ત્ર (ગરજાચાર પચન્તા વગેરે)=એમ કુલ ૪૫ આગમ

દર્શનશાસ્ત્રોમાં સન્મતિતક, અનેકાંતવાદ, લલિત-વિસ્તરા, ધર્મસંગ્રહણી, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, પદ્મદર્શનસમુચ્ચય, સ્યાદ્વાદ-રત્નાકર, ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ, નયોપદેશ, અનેકાંતન્યવસ્થા પ્રમાણુમીમાંસા, ન્યાયાવતાર, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, સપ્ત-ભંગી, તર્કપરિભાષા, સ્યાદ્વાદમંજરી, રત્નાકરાવતારિકા... વગેરે છે.

ચરિત્રચન્થોમાં :- વસુદેવહીંડી, ત્રિપલ્લિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર કુવલયમાળા, સમરાઈચક્રકા; ભવિસ્યત્તચરિય, પુહ્લવી-ચંદ-ગુણસાગર ચરિય, તરંગવતી, અમમચરિત્ર જ્યાનંદ-કેવળી ચરિત્ર વગેરે અનેક ચરિત્રો છે.

શબ્દશાસ્ત્રમાં :- સિદ્ધહેમવ્યાકરણ, જુદ્ધિસાગર વ્યાઠ અભિધાન-ચિતામણિ; અનેકાર્થનામમાલા, કાવ્યાનુશાસન; લિંગાનુશાસન, છંદ પર વૃત્તરત્નાકર, ન્યાયસંગ્રહ, દેશીનામ-માળા, હેમપ્રકાશ, લઘુહેમપ્રક્રિયા ઉણાદિપ્રકરણ... વગેરે છે.

કાવ્યશાસ્ત્રોમાં : તિલકમંજરી, શ્રયકાવ્ય, શાલિ-ભદ્રચરિત્ર હીરસૌકાવ્ય. જ્ઞાનમેઘદ્વત, ગૌતમીયકાવ્ય, વિજય-પ્રશસ્તિ, કુમારપાળ ચરિત્ર, શાંતિનાથ મહાકાવ્ય... વગેરે.

જ્યોતિશાસ્ત્રાદિ :- આરંભસિદ્ધિ, નારચંદ્ર, લગ્ન-શુદ્ધિ. આ સિવાય વારતુસાર વગેરે શિદ્ધપશાસ્ત્ર તથા ગ્રીક્ષં શાસ્ત્રો, ગુજરાતી રાસા ઇત્યાદિ અનેકાનેક વિષયોના અનેક શાસ્ત્રો છે.

૩. અવધિજ્ઞાન :

અવધિ એટલે મર્યાદા અર્થાત રૂપી દ્રવ્ય પૂરતું અને ઇન્દ્રિય વગેરેની સદાય વિના આત્માને ગ્રીધું જ પ્રત્યક્ષ થાય તે અવધિજ્ઞાન છે. દેવ અને નારકને આ જન્મસિદ્ધિ હોય

કર્મનો નાશ કરવા પૂર્વક સર્વ જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-અંતરાય કર્મનો નાશ કરે, ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાન નવું કોઈ બહારથી નથી આવતું, આત્માના સ્વરૂપમાં બેઠું જ છે. મત્ર ઉપર આવરણ લાગ્યાં છે, એ જેમ જેમ તૂટે તેમ તેમ જ્ઞાન પ્રગટતું આવે છે, સર્વ આવરણ નષ્ટ થયે સમસ્ત લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ કરતું કેવળજ્ઞાન ૧૩મા ગુણ-સ્થાનકે પ્રગટે છે.

□ સર્વજ્ઞતા શાથી ?

આત્મા જડથી જુદો પડે છે તે જ્ઞાન સ્વભાવને લઈને એના પરનાં આવરણ ખસે તેમ તેમ એ જ્ઞાન પ્રગટ થાય. હવે દર્પણની જેમ જ્ઞાનનો સ્વભાવ જોયને પકડવાનો છે, જેય પ્રમાણે પરિણમવાનો છે. જો કોઈ આવરણ હવે બાકી નથી તો સહજ છે કે એ સર્વ જ્ઞેય પદાર્થને વિષય કરે. ‘જ્ઞાન આટલું જ જાણે, વધુ નહિ’ એમ જ્ઞાનની લિમિટ બાંધવામાં કોઈ યુક્તિ નથી. મન કેટલું ચિંતવી શકે એની લિમિટ ક્યાં બાંધાય છે? માટે કેવળજ્ઞાનમાં સર્વ પ્રત્યક્ષ છે.

આવું સર્વ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેને થાય, એ જ જગતને સત્ય તત્ત્વ અને સાચો મોક્ષમાર્ગ બતાવી શકે; એ જ પરમ આપ્ત પુરુષ કહેવાય; અને એમનું જ વચન અર્થાત્ ‘આગમ’ પ્રમાણભૂત હોઈ શકે. પછી એમનાં વચનને બરાબર અનુસરનારા પણ આપ્ત કહી શકાય. હા. ત. ગણધર મહર્ષિ એમના આગમ પ્રમાણ છે.

પાંચે જ્ઞાન એ પ્રમાણ છે. એમાં અવધિજ્ઞાનાદિ ત્રણને પ્રત્યક્ષપ્રમાણમાં અને મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણમાં ગણ્યાં, તે પારમાર્થિક દષ્ટિએ વ્યવહારમાં ઈન્દ્રિયથી સાક્ષાત્ થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે; તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ

વ્યાખ્ય અને બીજા સંબંધીને વ્યાપક કહે છે. ધુમાડો વ્યાખ્ય છે. અને અગ્નિ વ્યાપક છે.

વ્યાખ્ય-વ્યાપકની વચ્ચે રહેલા વ્યાપ્તિની ખાબર હોય તો (i) વ્યાખ્ય પરથી વ્યાપકનું અનુમાન થઈ શકે; એ અન્વયિ વ્યાપ્તિથી થયું કહેવાય; અને (ii) વ્યાપકના અભાવ પરથી વ્યાખ્યના અભાવનું જ્ઞાન થઈ શકે; એ જ્ઞાન વ્યતિરેકી વ્યપ્તિ થયું ગણાય.

(૪) વ્યાપ્તિ ને ઉદાહરણ જાણ્યા પછી ઉપસંહાર કરાય તેને ઉપનય કહેવાય. દા. ત. પર્વતમાં અગ્નિ-વ્યાખ્ય ધુમાડો છે.

(૫) પછી નિર્ણય થાય કે પર્વતમાં અગ્નિ છે એને નિગમન કહે છે.

આ પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, વગેરે પાંચ અવયવ ‘પરાર્થ અનુમાન’માં યાને બીજાને અનુમાન કરવવામાં જરૂરી છે. સ્વાર્થાનુમાન તો હેતુ અને નિગમન બેથી ચ થાય.

આત્મા, પરલોક, કર્મ, વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો નિર્ણય અનુમાન પ્રમાણથી થઈ શકે છે.

બીજાં દર્શનો પ્રમાણ (યથાર્થજ્ઞાન)નાં કરણને પ્રમાણ કહે છે. પરંતુ પ્રામાણ્યની વાત આવે ત્યારે એને પ્રમાણ ધર્મ માને છે! પણ એ કેમ બને? પ્રામાણ્ય તો પ્રમાણનો ધર્મ હોય. માટે પ્રમાણ એ જ્ઞાનકરણ નહિ, પણ ખુદ જ્ઞાન છે. તેથી જન દર્શન કહે છે. ‘સ્વ-પર-વ્યવસાયિ જ્ઞાન’ પ્રમાણ”.

૩૭

નય અને નિશ્લેષ

વસ્તુમાં લિન્નાલિત્રપગે અર્થોત્
લેદાલેદ-સંજાંધથી અનંતા ધર્મ રહ્યા
છે, એટલે વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે,
કેમકે વસ્તુમાં અનેકાનેક ગુણો અને
ખાસિયતો વગેરે પડ્યાં તન્મયભાવે છે.
ઉપરાંત એ વસ્તુ જગતનાં અનંત પદાર્થો
સાથે કારણતા, અકારણતા, અકાર્યતા, સહ-
ભાવિતા, વિરોધિતા, સમાનતા, અસમા-
નતા વગેરેની દૃષ્ટિએ સંખંદ્ર હોઈ તે તે
અપેક્ષાએ તેવા તેવા અનેક ધર્મ આ
વસ્તુમાં છે. હા ત. દીવાનો પ્રકાશ; એમાં
તેજ (અગમગાટ), પીળાશ વગેરે એ
ગુણ છે. દીવો તેલનો, મણિલાલનો, ઘરમાં
રહેલો, વગેરે ખાસિયતો એ પડ્યાં છે;
તેમ અંધકારની વિરોધિતા, તેલ-વાટની
કાર્યતા, વસ્તુદર્શનની કારણતા વગેરે
અપરંપાર ધર્મ એનામાં છે. આ અન્વયી
ધર્મો છે; વસ્તુમાં અસ્તિત્વ સંખંધથી

૧. નૈગમનય :—પ્રમાણ એ વસ્તુને સમગ્રતાએ જુએ છે, તેથી કોઈ અપેક્ષા તરફ એની દષ્ટિ નથી. ત્યારે નય વસ્તુને એના અનેક અંશોમાંથી એક અંશ રૂપે જુએ છે, તેથી એને અપેક્ષા તરફ દષ્ટિ હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન નયજ્ઞાન થાય છે. સ્વૂત્ર અપેક્ષાથી પ્રારંભનું નૈગમનય-જ્ઞાન થાય; અને સૂક્ષ્મ અપેક્ષાએ પછીના નયોનું જ્ઞાન હોય છે.

વસ્તુમાત્રમાં સામાન્ય અંશ અને વિશેષ અંશ હોય છે. દા. ત. વસ્ત્ર, બીજા વસ્ત્રની જેમ વસ્ત્રસામાન્ય છે પણ એક ડગલા તરીકે એ વસ્ત્રવિશેષ છે. એમાં ચ પાછું એ બીજા ડગલાની હારોહાર ડગલો-સામાન્ય છે એને સદૃશ હોઈ બીજા રંગીન ડગલા કરતાં ડગલો વિશેષ છે. આમ એકેક વસ્તુ સામાન્યરૂપ પણ છે અને વિશેષરૂપ પણ છે. એ જ સદૃશ ડગલો વિશેષરૂપ જોયો. પરંતુ સુતરાઉ તરીકે બીજા રંગીન ડગલા સાથે સામાન્યરૂપ છે.

કિન્તુ સુતરાઉ તરીકે રેશમી ડગલા કરતાં ડગલો વિશેષ છે; એમાં ચ વળી બીજા રેશમી ડગલાના હિસાબે જો સામાન્ય છે; પણ ખાસ સિલાઈવાળા તરીકે વિશેષ છે આમ વસ્તુમાં કેઈ સામાન્ય વિશેષો છે; ને તે તે અપેક્ષાએ વસ્તુ અનેક સામાન્ય રૂપે અને વિશેષરૂપે જાણાય છે. આ કાર્ય નૈગમનય કરે છે. નૈગમ=નૈક, ગમ=બોધ અનેક બોધ, અર્થાત અનેક સામાન્ય અને અનેક વિશેષ રૂપે જ્ઞાન નૈગમનયથી જ્ઞાન અલબત્ત એક વખતે અમુક સામાન્ય યા અમુક વિશેષરૂપે જ નૈગમનય જ્ઞાન થવાનું.

૨. સંશ્ચાદનય : એ વસ્તુને માત્ર સામાન્યરૂપે જાણે છે; દા. ત. 'મોહ શું કરે છો? બધું ચ અંતે નાશવંત છે.'

વ્યવહાર થાય છે; ને તે શબ્દનયના ઘરનો છે. હા. ત. આ પત્ની નથી. દાર છે કેમકે પુરુષ જેવી છે. એમ, ઘડી એ નાનો ઘડો જ છે. છતાં કહેવાય છે કે ‘આ ઘડો શું લાન્ધા ? મારે તો ઘડી જોઈએ છે.’

૬. સમભિરૂઢનય એથી ચ જાંડે જઈ વસ્તુમાં શબ્દાર્થ ઘટે તો જ તેને એ વસ્તુ તરીકે માને. હા. ત. વકિલનો દીકરો ‘વકિલ’ની અટકવાળો છતાં કહેવાય છે કે ‘આ કેઈ વકિલ નથી.’ એમ, ગોવાળિયાનું નામ ઇન્દ્ર પાડયું છે, પરંતુ તે કાંઈ ખરેખર ઇન્દ્ર નથી. ખરેખર ઇન્દ્ર તો દેવનો સ્વામી છે, કેમકે ઇન્દ્ર ગજાનો અર્થ ઇન્દ્રનવાળો એટલે કે ઐશ્વર્યવાળો; તે એમાં જ ઘટે છે. ‘ઇન્દ્ર પ્રભુને મેરુ શિખર પર લઈ જાય છે’, આ ઇન્દ્રનું જ્ઞાન કે વ્યવહાર એ સમભિરૂઢ નયના છે.

૭. એવંભૂત નય એથી પણ જાંડે જઈ ને જણાવે છે કે શબ્દાર્થ પણ વર્તમાનમાં ઘટતો હોય તો જ તે વસ્તુ તરીકે તેને સંબોધી શકાય, નહિ કે પૂર્વે ઘટતો હતો તેટલા માત્રથી. હા. ત. ‘ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી’ કરતાંય અધિક વૈભવી સમ્રાટ છે.’ આમાં ઇન્દ્રનું જ્ઞાન એવંભૂત નયનું થઈ રહ્યું છે; કેમકે દેવસભામાં સિંહાસન પર ઇન્દ્રપણના ઐશ્વર્ય સાથે બિરાજમાન દેવરાજને જ ઇન્દ્ર તરીકે સમજી રહ્યો છે. એમ રસોઈ વખતે ‘ધીનો ડાળો લાવો’ (એટલે કે ધી ભરેલો ડાળો લાવો) એમ કહેવાય છે તે એવંભૂત નયથી; કેમકે ત્યાં ધીનો ભરેલો ડાળો કહેવો છે, ધીનો ખાલી ડાળો નહિ (પૂર્વે ધી ભરતા હતા પણ અત્યારે ખાલી છે, તે ઘડાનો બોલ જો એમ કરાય કે ‘એ ધીનો ઘડો નાનો છે.’ તો તે સમભિરૂઢ નયનું જ્ઞાન થયું.)

(૨) સ્થાપનાનિદેષ એટલે મૂળ વ્યક્તિની મૂર્તિ, ચિત્ર, કોટા વગેરે, યા આકૃતિ. એ મૂર્તિ આદિમાં મૂળ વસ્તુની સ્થાપના અર્થાત્ ધારણા કરવામાં આવે છે. ત્યાં દા. ત. મૂર્તિને ઉદ્દેશીને ‘આ મહાવીરસ્વામી છે,’ એમ કહેવાય છે. નકશામાં ‘આ ભારત દેશ છે, આ અમેરિકા છે,’ વગેરે કહેવાય છે.

(૩) દ્રવ્યનિદેષ—એટલે મૂળ વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા, કારણ-અવસ્થા, કે જિત્તર અવસ્થાની ઉપાદાન (આધાર) વસ્તુ, યા ચિત્તોપયોગ વિનાની ક્રિયા દા. ત. ભવિષ્યમાં રાજા થનાર રાજપુત્રને અવસરે રાજા કહેવાય એ દ્રવ્યરાજ છે. તીર્થંકર થનાર આત્માને તીર્થંકર ધર્મ પૂર્વે પણ ‘મેરુ પર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે.’ ઇત્યાદિ કહેવાય છે; અથવા સમવસરણ પર એસી તીર્થં નથી પ્રવર્તીવી રહ્યા કિંતુ વિહાં કરી રહ્યા છે, ત્યારે પણ એમને તીર્થંકર તરીકે સંજોધવામાં આવે છે. તીર્થંકર-અવસ્થાની એ ઉપાદાન યા આધારભૂત વસ્તુ કે, એમ રખડતા ચિત્તો કરાતું પ્રતિક્રમણ એ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે દ્રવ્ય-આવશ્યક છે.

(૪) ભાવનિદેષ—તે તે નામનો અર્થ ભાવ વસ્તુનું જે અવસ્થામાં બરાબર લાગુ થાય, તે અવસ્થામાં ભાવ-નિદેષે વસ્તુ કહેવાય. દા. ત. સમવસરણ પર દેશના દેત હોય, ત્યારે ‘તીર્થંકર’ શબ્દનો અર્થ—ભાવ ‘તીર્થં ને કરનાર દેશના આગી તીર્થને-શાસનને ચત્રાવનાર’ એ લાગુ થાય છે. તેથી એ તીર્થંકર ભાવ-નિદેષે ગણાય. સાધુતાના ગુણો વાળા સાધુ દેવસનામાં સિંહાસન પર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિએ શોભતો ઇન્દ્ર..વગેરે ભાવ-નિદેષે છે.

અત્રીં દ્રવ્ય-નિદેષ. જેમ કારણભૂત વસ્તુમાં યોગ્ય છે,

(૨) સ્થાપનાનિદેષ એટલે મૂળ વ્યક્તિની મૂર્તિ, ચિત્ર, ફોટા વગેરે, યા આકૃતિ. એ મૂર્તિ આદિમાં મૂળ વસ્તુની સ્થાપના અર્થાત્ ધારણા કરવામાં આવે છે. ત્યાં દા. ત. મૂર્તિને ઉદ્દેશીને ‘આ મહાવીરસ્વામી છે,’ એમ કહેવાય છે. નકશામાં ‘આ ભારત દેશ છે, આ અમેરિકા છે,’ વગેરે કહેવાય છે.

(૩) દ્રવ્યનિદેષ—એટલે મૂળ વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા, કારણ-અવસ્થા, કે ઊત્તર અવસ્થાની ઉપાદાન (આધાર) વસ્તુ, યા ચિત્તોપયોગ વિનાની ક્રિયા દા. ત. ભવિષ્યમાં રાજા થનાર રાજપુત્રને અવસરે રાજા કહેવાય એ દ્રવ્યરાજા છે. તીર્થંકર થનાર આત્માને તીર્થંકર થનાર પૂર્વે પણ ‘મેરુ પર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે.’ ઇત્યાદિ કહેવાય છે; અથવા સમવસરણ પર બેસી તીર્થં નથી પ્રવર્તાવી રહ્યા કિંતુ વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે પણ એમને તીર્થંકર તરીકે સંજોધવામાં આવે છે. તીર્થંકર-અવસ્થાની એ ઉપાદાન યા આધારભૂત વસ્તુ કે, એમ રખડતા ચિત્તે કરાતું પ્રતિક્રમણ એ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે દ્રવ્ય-આવશ્યક છે.

(૪) ભાવનિદેષ—તે તે નામનો અર્થ ભાવ વસ્તુની જે અવસ્થામાં ખરાબર લાગુ થાય, તે અવસ્થામાં ભાવ-નિદેષે વસ્તુ કહેવાય. દા. ત. સમવસરણ પર દેશના દેતા હોય, ત્યારે ‘તીર્થંકર’ શબ્દનો અર્થ-ભાવ ‘તીર્થં ને કરનાર, દેશના આગી તીર્થંને-શાસનને ચલાવનાર’ એ લાગુ થાય છે. તેથી એ તીર્થંકર ભાવ-નિદેષે ગણાય. સાધુતાના ગુણો-વાળા સાધુ દેવસનામાં સિંહાસન પર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિએ શોભતો ઇન્દ્ર ..વગેરે ભાવ-નિદેષે છે,

અર્થાત્ દ્રવ્ય-નિદેષ, જેમ કારણભૂત વસ્તુમાં યોગ્ય છે.

● અનેકાંતવાદ (સ્વાહવાદ)

● સપ્તભંગી-અનુયોગ

જે નદર્શન અનેકાંતવાદી દર્શન છે, બીજા દર્શનોની જેમ એકાંતવાદી નથી.

એકાંત એટલે વસ્તુમાં જે ધર્મની વાત પ્રસ્તુત હોય, એટલે એ જ ધર્મ હોવાનો નિર્ણય આ સિદ્ધાંત અને સત્ એવા પણ એના પ્રતિપક્ષી ધર્મનો ઇન્કાર, નિષેધ.

અનેકાંત એટલે એ ધર્મ હોવાનો અને બીજા અપેક્ષાએ ઘટતો એનો પ્રતિપક્ષી ધર્મ પણ હોવાનો નિર્ણય આ સિદ્ધાન્ત. દા. ત. એકાંત મતે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કે નિત્ય જ છે. અનિત્ય નહિ જ, અનેકાંત મતે નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે, અર્થાત નિત્યાનિત્ય છે. આ અનેકાંતવાદી પરિસ્થિતિ એ કાંઈ સંશય-અવસ્થા કે અચોક્કસ અવસ્થા નથી, પણ ચોક્કસ અસંદિગ્ધ અવસ્થા

વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જ તેવા, તેવા ધર્મ રહે છે. તેથી તે તે ધર્મનું દર્શન કે પ્રતિપાદન તે તે અપેક્ષાએ જ સાચું થઈ શકે. પણ તેથી ગીજી જ ભળતી અપેક્ષાએ નહિ. ગીજી અપેક્ષાએ તો ગીજી જ ધર્મ કહેવો પડે.

દા. ત. આત્મા એ જીવ તરીકે જ નિત્ય છે. પણ મનુષ્ય તરીકે નિત્ય કાયમ નહિ. મનુષ્ય તરીકે તો એને અસ્થિર અનિષ્ઠ જ કહેવો પડે. આમ જુદી જુદી અપેક્ષાથી જુદા જુદા ધર્મ એક જ વસ્તુમાં રહી શકે છે, તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ પણ હોય.

દા. ત, પાણીથી અઘો ભરેલ ગ્લાસ ભરેલો પણ છે, ને ખાલી પણ છે. ત્રીજી આંગળી નાની ય છે, તેમ મોટી ય છે. એટલે એકાંતે એક જ ધર્મ હોવાનો આગ્રહ રખાય, તો તે જોડું છે.

તાત્પર્ય, વસ્તુ નિત્ય છે, એક છે, વગેરે, તે નિરપેક્ષપણે કે સર્વ અપેક્ષાએ નહિ, પણ કવચિત્ એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ, આ અનેકાંતવાદ સિદ્ધાંતને કથંચિદ્વાદ, સ્યાદ્વાદ પણ કહે છે.

સ્યાદ્ એટલે કથંચિદ્ અર્થાત્ અમુક અપેક્ષાએ તે તે ધર્મ યા પરિસ્થિતિનું પ્રતિપાદન એ સ્યાદ્વાદ. એકાંત દષ્ટિથી નહિ, પણ અનેકાંત દષ્ટિથી જ જોવાનું કે જોલવાનું પ્રામાણિક બને છે, માટે અનેકાંતવાદનો જ સિદ્ધાંત પ્રામાણિક છે જૈન દર્શન અનેકાંતવાદી છે, સ્યાદ્વાદી છે, સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત ધરાવે છે. નજીકના કાળમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈનને પણ જાડું તપાસને અંતે Principle of Relativity સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત અંગ્રિક કરવો પડ્યો છે.

પરબ્રાહ્મણ નવું ઉત્પન્ન થયું. વળી એ તૂટી ગઈ ત્યારે એ પરબ્રાહ્મણ નટ થયું. આ પરબ્રાહ્મણ કાંઈ આકાશથી જુદી ચીજ નથી. માટે આકાશ જ તે રૂપે ઉત્પન્ન અને નટ થયું કહેવાય; જ્યારે તે આકાશરૂપે હાયમ છે. વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યની મહાસત્તા વ્ય પેલી છે.

□ સપ્તભંગી □

વસ્તુદ્રવ્યમાં અનંત પર્યાય, અનંત ધર્મ રહે છે. તેથી વસ્તુ અનંત પર્યાયાત્મક અનંત ધર્માત્મક હોય છે. એમાં તે તે ધર્મ તે તે અપેક્ષાએ હોય છે, અને બીજી અપેક્ષાએ નથી હોતા. આ અપેક્ષા પર સાત જાતના પ્રશ્ન ઊઠે છે અને તેનું સમાધાન સાત પ્રકારે કરવામાં આવે છે આ સાત પ્રકારને સપ્તભંગી કહે છે.

અહીં પહેલાં વસ્તુનું પોતાનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અર્થાત્ હજા, સ્થાન સમય અને ગુણધર્મ એ વિધેય સ્વરૂપે અને એથી વિપરીત નિષેધ સ્વરૂપે જોઈએ. બંને ય સ્વરૂપ વસ્તુ સાથે સંકળાયેલ છે.

દા. ત. ઘડો એક વસ્તુ છે: એની સાથે સ્વદ્રવ્ય (ઉપાદાન)-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ-સ્વભાવનો સંબંધ છે, પણ તે દ્રવ્ય સાથે વિધેય રૂપે, અસ્તિત્વરૂપે, પરસ્પર સંકળાયેલા રૂપે, અનુવૃત્તિરૂપે, સંબંધ છે. અર્થાત્ એ સ્વદ્રવ્ય માટી વગેરે ઘડામય છે. ત્યારે ઘડા સાથે પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ-પરભાવનો ય સંબંધ છે. પરંતુ તે દ્રવ્ય સાથે નાવિતરૂપે, નિષેધરૂપે, જુદાઈરૂપે, વ્યાવૃત્તિરૂપે, અર્થાત્ ઘડાથી એ તદ્દન અલગ છે.

કેઈ એક ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય માટી છે, સ્વક્ષેત્ર રસોડું છે, સ્વકાળ કારતક માસ છે, સ્વભાવ લાલ, મોટો, કિંમતી વગેરે છે.

વ્યવહાર થાય છે; ને તે શબ્દનયના ઘરનો છે. હા. ત. આ પત્ની નથી, દાર છે કેમકે પુરુષ જેવી છે. એમ, ઘડી એ નાનો ઘડો જ છે. છતાં કહેવાય છે કે 'આ ઘડો શું લાગ્યા ?' મારે તો ઘડી લેઈએ છે.'

૬. સમભિરૂઢનય એથી ચ ઊંડે જઈ વસ્તુમાં શબ્દાર્થ ઘટે તો જ તેને એ વસ્તુ તરીકે માને. હા. ત. વકિલનો દીકરો 'વકિલ'ની અટકવાળો છતાં કહેવાય છે કે 'આ કોઈ વકિલ નથી.' એમ, ગોવાળિયાનું નામ ઇન્દ્ર પાડ્યું છે, પરંતુ તે કાંઈ ખરેખર ઇન્દ્ર નથી. ખરેખર ઇન્દ્ર તો દેવનો સ્વામી છે, કેમકે ઇન્દ્ર ગણનો અર્થ ઇન્દ્રનવાળો એટલે કે ઐશ્વર્ય-વાળો; તે એમાં જ ઘટે છે. 'ઇન્દ્ર પ્રભુને મેરુ શિખર પર લઈ જાય છે', આ ઇન્દ્રનું જ્ઞાન કે વ્યવહાર એ સમભિરૂઢ નયના છે.

૭. એવંભૂત નય એથી પણ ઊંડે જઈને જણાવે છે કે શબ્દાર્થ પણ વર્તમાનમાં ઘટતો હોય તો જ તે વસ્તુ તરીકે તેને સંબોધી શકાય, નહિ કે પૂર્વે ઘટતો હતો તેટલા માત્રથી. હા. ત. 'ઇન્દ્ર ચક્રવર્તી' કરતાંય અધિક વૈભવી સમ્રાટ છે.' આમાં ઇન્દ્રનું જ્ઞાન એવંભૂત નયનું થઈ રહ્યું છે; કેમકે દેવસભામાં સિંહાસન પર ઇન્દ્રપણના ઐશ્વર્ય સાથે બિરાજમાન દેવરાજને જ ઇન્દ્ર તરીકે સમજી રહ્યો છે. એમ રસોઈ વખતે 'ધીનો ડાલો લાવો' (એટલે કે ધી ભરેલો ડાળો લાવો) એમ કહેવાય છે તે એવંભૂત નયથી; કેમકે ત્યાં ધીનો ભરેલો ડાળો કહેવો છે, ધીનો ખાલી ડાળો નહિ (પૂર્વે ધી ભરતા હતા પણ અત્યારે ખાલી છે, તે ઘડાનો ખાજી જો એમ કરાય કે 'એ ધીનો ઘડો નાનો છે.' તો તે સમભિરૂઢ નયનું જ્ઞાન થયું.)

(૨) સ્થાપનાનિદ્દેષ એટલે મૂળ વ્યક્તિની મૂર્તિ, ચિત્ર, ફોટા વગેરે, યા આકૃતિ. એ મૂર્તિ આદિમાં મૂળ વસ્તુની સ્થાપના અર્થાત્ ધારણા કરવામાં આવે છે. ત્યાં દા. ત. મૂર્તિને ઉદ્દેશીને ‘આ મહાવીરસ્વામી છે,’ એમ કહેવાય છે. નકશામાં ‘આ ભારત દેશ છે, આ અમેરિકા છે,’ વગેરે કહેવાય છે.

(૩) દ્રવ્યનિદ્દેષ—એટલે મૂળ વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા, કારણ-અવસ્થા, કે ઊત્તર અવસ્થાની ઉપાદાન (આધાર) વસ્તુ, યા ચિત્તોપયોગ વિનાની ક્રિયા દા. ત. ભવિષ્યમાં રાજ થનાર રાજપુત્રને અવસરે રાજ કહેવાય એ દ્રવ્યરાજ છે. તીર્થંકર થનાર આત્માને તીર્થંકર ધર્મ પૂર્વે પણ ‘મેરુ પર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે.’ છત્યાદિ કહેવાય છે; અથવા સમવસરણ પર જેસી તીર્થ નથી પ્રવર્તોવી રહ્યા કિંતુ વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે પણ એમને તીર્થંકર તરીકે સંજોગવામાં આવે છે. તીર્થંકર-અવસ્થાની એ ઉપાદાન યા આધારભૂત વસ્તુ કે, એમ રખડતા ચિત્તે કરાતું પ્રતિક્રમણ એ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે દ્રવ્ય-આવશ્યક છે.

(૪) ભાવનિદ્દેષ—તે તે નામનો અર્થ ભાવ વસ્તુની જે અવસ્થામાં ખરાબર લાગુ થાય, તે અવસ્થામાં ભાવ-નિદ્દેષે વસ્તુ કહેવાય. દા. ત. સમવસરણ પર દેશના દેતા હોય, ત્યારે ‘તીર્થંકર’ શબ્દનો અર્થ-ભાવ ‘તીર્થ’ ને કરનાર, દેશના આપી તીર્થને-શાસનને ચત્રાવનાર’ એ લાગુ થાય છે. તેથી એ તીર્થંકર ભાવ-નિદ્દેષે ગણાય. સાધુતાના ગુણો-વાળા સાધુ દેવસનામાં સિંહાસન પર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિએ શોભતો હિન્દુ ..વગેરે ભાવ-નિદ્દેષે છે.

અર્થાત્ દ્રવ્ય-નિદ્દેષ. જેમ કારણભૂત વસ્તુમાં યોગ્ય છે.

● અનેકાંતવાદ (સ્વ્યાહવાદ)

● સ્મૃતભંગી-અનુયોગ

જે નદર્શન અનેકાંતવાદી દર્શન છે, બીજા દર્શનોની જેમ એકાંતવાદી નથી.

એકાંત એટલે વસ્તુમાં જે ધર્મની વાત પ્રસ્તુત હોય, એટલો એ જ ધર્મ હોવાનો નિર્ણય ચા સિદ્ધાંત અને સત્ એવા પણ એના પ્રતિપક્ષી ધર્મનો ઇન્કાર, નિષેધ.

અનેકાંત એટલે એ ધર્મ હોવાનો અને બીજા અપેક્ષાએ ઘટતો એનો પ્રતિપક્ષી ધર્મ પણ હોવાનો નિર્ણય ચા સિદ્ધાન્ત. દા. ત. એકાંત મતે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કે નિત્ય જ છે. અનિત્ય નહિ જ, અનેકાંત મતે નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે, અર્થાત નિત્યાનિત્ય છે. આ અનેકાંતવાદી પરિસ્થિતિ એ કાંઈ સંશય-અવસ્થા કે અચોક્કસ અવસ્થા નથી, પણ ચોક્કસ અસંદિગ્ધ અવસ્થા

વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જ તેવા, તેવા ધર્મ રહે છે. તેથી તે તે ધર્મનું દર્શન કે પ્રતિપાદન તે તે અપેક્ષાએ જ સાચું થઈ શકે. પણ તેથી બીજી જ ભાવતી અપેક્ષાએ નહિ. બીજી અપેક્ષાએ તો બીજો જ ધર્મ કહેવો પડે.

દા. ત. આત્મા એ જીવ તરીકે જ નિત્ય છે. પણ મનુષ્ય તરીકે નિત્ય કાયમ નહિ. મનુષ્ય તરીકે તો એને અસ્થિર-અનિષ્ઠ જ કહેવો પડે. આમ જુદી જુદી અપેક્ષાથી જુદા જુદા ધર્મ એક જ વસ્તુમાં રહી શકે છે, તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ પણ હોય.

દા. ત, પાણીથી અઘો ભરેલ ગ્લાસ ભરેલો પણ છે, ને ખાલી પણ છે. ત્રીજી આંગળી નાની ય છે, તેમ મોટી ય છે. એટલે એકાંતે એક જ ધર્મ હોવાનો આગ્રહ રખાય, તો તે ખોટું છે.

તાત્પર્ય, વસ્તુ નિત્ય છે, એક છે, વગેરે, તે નિરપેક્ષપણે કે સર્વ અપેક્ષાએ નહિ, પણ કચચિત્ એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ, આ અનેકાંતવાદ સિદ્ધાંતને કથંચિદ્વાદ, સ્યાદ્વાદ પણ કહે છે.

સ્યાદ્ એટલે કથંચિદ્ અર્થાત્ અમુક અપેક્ષાએ તે તે ધર્મ આ પરિસ્થિતિનું પ્રતિપાદન એ સ્યાદ્વાદ. એકાંત દૃષ્ટિથી નહિ, પણ અનેકાંત દૃષ્ટિથી જ જોવું કે જોલવું પ્રામાણિક બને છે, માટે અનેકાંતવાદનો જ સિદ્ધાંત પ્રામાણિક છે જૈન દર્શન અનેકાંતવાદી છે, સ્યાદ્વાદી છે, સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત ધરાવે છે. નજીકના કાળમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિક આર્થિક વ્યવસ્થાને પણ બહુ તપાસને અંતે Principle of Relativity સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત અંકિત કરવો પડ્યો છે.

પરબ્રહ્માકાશ નવું ઉત્પન્ન થયું. વળી એ તૂટી ગઈ ત્યારે એ પરબ્રહ્માકાશ નવું થયું. આ પરબ્રહ્માકાશ કાંઈ આકાશથી જુદી ચીજ નથી. માટે આકાશ જ તે રૂપે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થયું કહેવાય; જ્યારે તે આકાશરૂપે હાયમ છે. વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યની મહાસત્તા વ્ય પેલી છે.

□ સપ્તભંગી □

વસ્તુઃવ્યમાં અનંત પર્યાય, અનંત ધર્મ રહે છે. તેથી વસ્તુ અનંત પર્યાયાત્મક અનંત ધર્માત્મક હોય છે. એમાં તે તે ધર્મ તે તે અપેક્ષાએ હોય છે, અને ણીજ અપેક્ષાએ નથી હોતા. આ અપેક્ષા પર સાત જાતના પ્રશ્ન ઊઠે છે અને તેનું સમાધાન સાત પ્રકારે કરવામાં આવે છે. આ સાત પ્રકારને સપ્તભંગી કહે છે.

અહીં પહેલાં વસ્તુનું પોતાનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અર્થાત્ દળ, સ્થાન સમય અને ગુણધર્મ એ વિધેય સ્વરૂપે અને એથી વિપરીત નિષેધ સ્વરૂપે જોઈએ. ખાતે ય સ્વરૂપ વસ્તુ સાથે સંકળાયેલ છે.

દા. ત. ઘડો એક વસ્તુ છે: એની સાથે સ્વદ્રવ્ય (ઉપાદાન)-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ-સ્વભાવનો સંબંધ છે, પણ તે દ્રવ્ય સાથે વિધેય રૂપે, અસ્તિત્વરૂપે, પરસ્પર સંકળાયેલા રૂપે, અનુવૃત્તિરૂપે, સંબંધ છે. અર્થાત્ એ સ્વદ્રવ્ય માટી વગેરે ઘડામય છે. ત્યારે ઘડા સાથે પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ-પરભાવનો ય સંબંધ છે. પરંતુ તે દ્રવ્ય સાથે નાવિતરૂપે, નિષેધ્યરૂપે, જુદાઈરૂપે, વ્યાવૃત્તિરૂપે, અર્થાત્ ઘડાથી એ તદ્દન અલગ છે.

દેઈ એક ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય માટી છે, સ્વક્ષેત્ર રસોડું છે, સ્વકાળ કારતક માસ છે, સ્વભાવ લાલ, મોટો, કિંમતી વગેરે છે.

૫. ઘડો ક્રમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કહેવાય કે અસ્તિ (સત્) અને અવક્તવ્ય.

૬. ઘડો ક્રમશઃ પરદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કે નાસ્તિ (અસત્) ને અવક્તવ્ય.

૭. ઘડો ક્રમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ, પરદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કે અસ્તિ નાસ્તિ (સત્-અસત્) અને અવક્તવ્ય.

સારાંશ, ઘડામાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ (સત્ત્વ, અસત્ત્વ) બંને ધર્મ રહે છે. પણ જુદી જુદી અપેક્ષાએ રહે છે. જે કાળે સત્ છે તે જ કાળે અસત્ પણ છે, ભણે પ્રસંગવશ એકલો સત્ કહીએ તો પણ તે સમજી મૂકીને કે એ અસત્ પણ છે જ. એનો અર્થ એ કે સત્ કહીએ છીએ તે અમુક અપેક્ષાએ.

આ ‘અપેક્ષાએ’નો ભાવ સૂચવવા ‘સ્થાત્’ પદ વપરાય છે, એટલે કહેવાય કે ઘડો સ્થાત્ સત્ છે, પરંતુ સત્ તો નિશ્ચિત છે જ. એ નિશ્ચિતતા સૂચવવા ‘એવ’ પદ વપરાય છે. (‘એવ’=જ) એટલે અંતિમ પ્રતિપાદન આ કે ‘ઘટઃ સ્થાત્ સત્ એવ’= ઘડો કથંચિત્ (યાને અપેક્ષાએ) સત્ છે જ’ એમ ‘ઘટઃ સ્થાત્ અસત્ એવ’=‘ઘડો કથંચિત્ (યાને અપેક્ષાએ) અસત્ છે જ.’ એમ બાકીનાં પ્રતિપાદન થાય આને સપ્તભંગી કહે છે.

એવી સપ્તભંગી સત્-અસત્ની જેમ ‘નિત્ય-અનિત્ય’ ‘મોટો-નાનો,’ ‘ઉપયોગી-નિરુપયોગી,’ ‘કિંમતી-મામુલી’ વગેરેને લઈને ય થાય, ત્યાં બધે જુદી જુદી અપેક્ષાઓ કામ કરે છે.

એના આચાર વિચારનું વર્ણન છે. દા. ત. આચારાંગ-નિશીથ, ધર્મખિંદુ-ધર્મસંગ્રહ. શ્રાદ્ધવિધિ, આચારપ્રદીપ. વગેરે.

૪. ધર્મરૂથાનુયોગ-એટલે કે જેમાં ધર્મ પ્રેરક કથાઓ દષ્ટાન્તોનું વર્ણન છે. દા. ત. જાતાધ્યયન-આગમ, સમરાદિત્ય ચારિત્ર, ત્રિપદીશલાકાપુરુષ-ચારિત્ર વગેરે.

□ પ્રકરણ ૩૭-૩૮ના પ્રશ્નો □

૧. પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન સાચું અને ખોટું કેમ ?
૨. સાત નયો દષ્ટાન્તથી સમજાવો.
૩. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યની મહાસત્તા વિશ્વવ્યાપી શી રીતે ?
૪. 'તીથ'કર'માં ૪ નિદ્દેષો ઘટાવો.
૫. જૈનશાસ્ત્રોના વિભાગ દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરો.

